

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Tüskés Gábor

A népi vallásosság kutatása Európában

Tudománytörténeti vázlat*

Alig áttekinthető, egységes gondolati rendszerbe nehezen foglalható azoknak a képeknek és jeleknek, szövegeknek és mozzanatoknak, cselekményeknek és eljárásmodoknak a sokasága, amelyek különböző történeti korokból, más-más helyi és szellemi forrásból származva a népi hitvilág kifejezői. Ez a számos kulturális rétegből összetevődő néphit egykor a hagyomány keretei között élő egész embert, érzéseit, gondolkodását és magatartását formálta, és a népi kultúra minden megnyilvánulását gyökeréig áthatotta. A néphit középkori és barokk kori formái az idők során jórészt veszendőbe mentek, vagy érthetlenné váltak, kifejezőerejük csökkent, mivel egyrészt az újabb korokban kezdtek elmosódni ezeknek a formáknak a szellemi-lelki és kulturális alapjai, másrészt ezek a megnyilvánulások rendszerint olyan paraszti, polgári és nemesi életformákra nyúlnak vissza, amelyek a mai ember világmésképeének már nem felelnek meg, sőt ellentmondani látszanak annak.

Jórészt ez a növekvő kulturális távolság az oka a tradicionális kultúra és benne a népi hitvilág elemei iránt megnövekedett tudományos érdeklődésnek. Az európai néphit-kutatásban évtizedek óta számos elemzési módszer, elméleti és gyakorlati megközelítés él párhuzamosan egymás mellett. Nagyon leegyszerűsítve, ezek az irányzatok két nagy csoportra oszthatók: az egyikben a hitvilág elemeinek a nem annyira evolucionista, mint inkább filológiai értelemben vett eredete és kronológiája, a másikban ezeknek az elemeknek a funkciója áll a középpontban. Az utóbbi időben egyre inkább a második csoporthoz tartozó kutatási paradigmák kerülnek az előtérbe, amelyek folklorisztikai, etnológiai, antropológiai, pszichológiai, szociológiai stb. szempontok szerint azt vizsgálják, hogy a természetfölöttire vonatkozó hagyományok rendszere hogyan és miért integrált része a hétköznapi életnek? Mivel a funkcióknak, a funkciók együttesének is megvan a maga története, s a funkcionális nem szünteti meg a kultúra történeti értelmezését, ez a modell természetesen nem zárja ki azokat a megközelítéseket, amelyek figyelmüket egy adott kulturális hatásterülethez tartozó jelenségcsoportra összpontosítják, s ezen belül vizsgálják a funkció, a néphit más rétegeivel való kapcsolat stb. kérdéseit.¹ Az egyik ilyen, a néphit történeti rétegeit jobban láthatóvá tévő kísérlet a népi vallásosság formáit állítja a középpontba, s elemzéseit a néphit és a mindennapi élet mindazon megnyilvánulásaira kiterjeszti, amelyeket a keresztény vallások hagyományai formáltak vagy amelyek összefüggésben állnak az egyházi gyakorlattal.

Amikor a néphit egyik részterületével, a népi vallásosság megnyilvánulásával foglalkozó újabb európai kutatások vázlatos áttekintésére vállalkozunk, az indítékok közül hármat emelünk ki. Mindenekelőtt ösztönző erőként hatott az a már többször megfogalmazott felismerés, amely szerint a hitvilág vizsgálata terén a magyar néprajzkutatás figyelmének középpontjában a tudománytörténet társadalmi meghatározottsága és a néphit tanulmányozásának ideológiai funkciója következtében a kezdetektől napjainkig elsősorban a néphit „ősi, pogány elemei” álltak, s a kutatás más európai országokhoz viszonyítva aránytalanul keveset foglalkozott a tételes vallások és a népi kultúra kapcsolatával.² Ezért egy ilyen, a külföldi kutatási áramlatokat és gondolkodási modelleket fejlődésükben bemutató áttekintés közvetve hozzájárulhat az eddig alkalmazott s időközben tradiciona-

* Az anyaggyűjtést 1983-ban zártam le, ezután megjelent művek csak kivételesen kaphattak helyet az áttekintésben. Ezúton is megköszönöm HORER Tamásnak szerkesztői megjegyzéseit, amelyeket a szöveg végleges megformálásában hasznosíthattam.

¹ VELURE, M. 1983. 112–114.

² KÓSA L. 1983. 211.

lizálódott paradigmák felülvizsgálatához, a magyar néphitkutatás tudománytörténeti örökségének új szempontok szerint történő értékeléséhez. Másfelől ösztönöztek bennünket azok a jelzett témában egymás után megjelenő nemzetközi áttekintések, amelyek valamiképpen mind egy-egy ország vagy nyelvterület vizsgálati eredményeinek kölcsönös megismerését szolgálják.³ Végül indítást adott az a tény, hogy az utolsó ilyen áttekintés — egy-két újabb, csupán részben érintkező vállalkozástól eltekintve — Magyarországon több mint negyven évvel ezelőtt jelent meg, s azóta az európai kutatási eredmények jórészt mintegy elszórtan, csak az egyes részvizsgálatok anyagába alkalomszerűen felszívódva, közvetett módon kerültek be a hazai tudományos köztudatba.⁴

Amikor a kezdeti nyugat-európai indítások nyomán a népi vallásosság magyarországi vizsgálata megszilárdulhatott volna, a néprajzi élet szerveződésének útja másfelé vezetett. Napjainkban a népi vallásosság iránt Európa-szerte támadt érdeklődés új hullámmal párhuzamosan nálunk is megfigyelhető az ilyen irányú kutatások fellendülése, s ez az évtizedek óta lassan formálódó kutatási terület máris jelentős eredményeket mondhat magáénak.⁵ A magyarországi és a nemzetközi vizsgálódások között azonban fáziseltolódás figyelhető meg: míg nálunk a tudományterület megszerveződése alig jutott túl az alapok lerakásán, feladatok kitűzésén, addig Európa számos országában, differenciáló és integráló formálódás után ez a kutatási ág nemcsak kiterelbényesedik és egységesül, hanem időközben számos új szakterülete van kialakulóban. Mindebből az is következik, hogy egy ilyen áttekintésnek rendszerint éppen akkor van értelme, amikor egy kutatási terület életében a benne végbemenő változások, a tudományág mozgása következtében új szakasz kezdődik, s ez a megállapítás figyelembe véve a népi vallásosság kutatásának eddigi történetét, a magyarországi viszonyokra nagymértékben érvényesnek látszik.

Célunk a teljesség igénye nélkül áttekintést adni a népi vallásosság kutatásának jelentősebb európai eredményeiről, a kiemelkedő vizsgálati témákról, valamint azokról a megközelítési módokról, amelyek az újabb kutatások előterében állnak. Ezen belül súlyt helyezünk a különböző kutatási irányzatok kialakulásának bemutatására, a figyelem középpontjába pedig az elméleti-módszertani tanulságokat, a dokumentáció és az elemzés eredményeit állítjuk. Nem témánként, hanem áttekintő módon érintjük a tudománytörténet kérdéseit, vázlatunk éppen ezért nem pótolhatja az egy-egy résztema nemzetközi irodalmát feldolgozó összefoglalásokat, amelyek a magyar kutatás szempontjából ugyan csak minél nagyobb számban kívánatosak lennének. Általános eligazodásra törekvő áttekintésünk a népi vallásossággal foglalkozó óriási mennyiségű, sokrétű és szerteágazó szakirodalomból természetesen csak szerény válogatást nyújthat, a képet jelentős mértékben egyszerűsíti, egyes műveket csak ritkán mutat be részletesebben. Majdnem azt kell mondanunk, hogy a válogatás — különösen az újabb kori munkáknál — szubjektív jellegű, a kommentárok hosszúsága hasonlóképpen. Kissé részletesebben fogunk elidőzni a német és a francia kutatás bemutatásánál, egyrészt mivel megítélésünk szerint ezek a vizsgálatok jutottak legmesszebbre a népi vallásosság feltárásában, másrészt mivel ezek eredményei látszanak a bontakozó magyarországi kísérletek számára a legközvetlenebbül használhatóknak. Kiindulásul általában a néprajzi tájékozódású kutatásokat vettük, de alkalmanként nem zártuk ki az áttekintésből az érintkező tudományágak (szociológiai, történeti stb. megközelítések) eredményeit.

Az utóbbi néhány évben ugrásszerűen megsaporodott szakirodalom mennyiségének érzékeltetésére álljon itt néhány szemléletes adat. Az Osztrák Néprajzi Társaság szaklapja például 1968-ban csaknem 60, a népi vallásosság témájában 1966–1968 között beérkezett munkát tart számon. M. ZENDER 1974-ben német nyelvterületen az 1970–1973 közötti négy évben közel 20, recenzióra érdemes különféle munkát talált a népi vallásosság témakörében. W. HEIM 1978-ban megjelent annotált bibliográfiájában 260, jórészt ugyancsak a német nyelvterületről származó művet vesz számba, amely mind az elmúlt tíz évben látott napvilágot.⁶ Az említetteken kívül még számos más jelentős szakbibliográfiai áttekintés, tudománytörténeti összefoglalás létezik,⁷ adatainkat a torzítás veszélyének elkerülése érdekében elsősorban mégsem ezekből merítettük, hanem igyekeztünk kézbe venni magukat a munkákat, s csak végső esetben fordultunk a másodlagos irodalomhoz.

³ GUSTAVSSON, A. 1978., CHORHERR, E. 1978., GUSTAVSSON, A. 1981., THIRIET, J.—M. 1979/80., GRIEBEL, R. 1983/84.; SMITH, A. W. 1968.

⁴ KARSAI G. 1937., vö.: KLANICZAY G. 1979.

⁵ TÜSKÉS G. 1981., 1982.

⁶ *Anzeigen Einlauf 1966–1968: Religiöse Volkskunde.* 1968., ZENDER, M. 1974., HEIM, W. 1978.

⁷ DOLS, J. M. E. 1941., *Bibliografie de Cartografie ecclesiastic.* 1968.

1. Tudománytörténeti előzmények

A népi hitvilág kérdései viszonylag korán, a népi kultúra más jelenségei iránt meginduló érdeklődéssel csaknem egy időben foglalkoztatni kezdték a tudományos kutatást. A tudományos szóhasználatban a „néphit” kifejezés először a XVIII. század végén tűnik fel — nem a „babona”, „mágia” kifejezések már sokkal korábban is használatos leértékelő jelentésében, hanem a „népdal”-hoz, „népszokás”-hoz stb. hasonló semleges értelemben — mindazoknak a természetfölötti vonatkozással rendelkező jelenségeknek a megnevezésére, amelyek évszázadokon át a népelet középpontjában álltak és azt mintegy belülről alakították. Azóta a néphit fogalmának vallástudományi, teológiai, néprajzi, etnológiai stb. megközelítésből számos különféle meghatározása született, amelyekben a leggyakrabban a néphit — népi vallásosság viszonyának tisztázatlan problematikájával találkozunk. Ezek a meghatározások lényegüket tekintve a felvilágosodás és a jozefinizmus idejére nyúlnak vissza, amikor a népi kultúra hagyományos megnyilvánulásait mint a nép vallásos magatartásának kifejezését pontosabban kezdték megfigyelni. A kor viszonyulásából következően a vallásos népi kultúrának a hivatalos egyházi elképzelésekbe ütköző jelenségeit kritika tárgyává tették (Ch. F. NICOLAI, A. v. BUCHER), illetve megkísérelték megszüntetni.⁸ Katolikus és protestáns részről Európa-szerte megkezdődött a harsogó népszokások, a „babona” ellen a zsinati határozatokban, a prédikációs gyakorlatban és a pasztorációs irodalomban, amelyek a barokk kori egyetemek filozófiai, orvosi, jogi és teológiai fakultásain e tárgyban készített disszertációkkal együtt ma már a kutatás fontos forrását jelentik. A protestantizmus szorosabban és tartósabban összefonódott a felvilágosodással, s ez az oka annak, hogy különösen behatóan az evangélikus pasztorálteológia foglalkozott a kérdéssel: a népi vallásosság jelenségeinek egységes tárgyalására első kísérletnek F. A. HEYDENREICH 1800-ban megjelent munkáját tekinthetjük.⁹ A romantika idején a mitológia kerül a néprajzi érdeklődés középpontjába, s így ezek a korai törekvések csak a XIX. század második felének egyházi megújodási mozgalmában találunk folytatásra.

Német nyelvterületen, amely az európai néprajz nemzeti műhelyei közül a népi vallásosság vizsgálatában minden valószínűség szerint a legnagyobb múltra tekinthet vissza, P. DREWS evangélikus teológus 1901-ben viszi be a néprajzi köztudatba a „religiöse Volkskunde” fogalmát, s ezzel nemcsak a néphit pogány és keresztény elemeit választja el egymástól, hanem magát a kutatási területet is elkülöníti a néphit általános néprajzi vizsgálataitól.¹⁰ A századforduló táján megjelenő néhány valóban néprajzi jelentőségű munka mellett¹¹ a század elején a néprajzi ismeretek pasztorációs szempontból való értékelését és gyakorlati alkalmazását tekintő feladatának evangélikus részről a H. SOHNREY és H. v. LÜPKE körül kialakuló ún. Dorfkirchenbewegung, valamint az ehhez kapcsolódó havi folyóirat, katolikus részről pedig J. WEIGERT könyve.¹² Katolikus részről a népi vallásosság speciális formáinak és szimbólumainak eredete áll a kutatás előterében, s néhány tudományos igényű munka mellett ezek a kísérletek ekkor még jórészt a védekezés jegyében állnak. Sajátos módon találkozunk olyan próbálkozásokkal is, amelyekben a katolikus szerző az egyházi formák pogány eredetéről vallott evangélikus felfogást képviseli és fejleszti tovább.¹³ Ezzel egy időben megindul a vita a vallási néprajz hovatartozásáról: az éppen hogy csak körvonalazódó kutatási területet mind a vallástudomány (E. D. MÜLLER), mind pedig az etnológia (R. ANDREE) hatáskörébe akarja vonni.¹⁴

Az első világháború után ismét találkozunk a kutatási terület körülhatárolására tett kísérletekkel, a tudományos részeredmények rendszerező összefoglalásával.¹⁵ Ekkor az elméleti, módszertani alapok kidolgozását jórészt a katolikus megújulás kutatói, közülük is elsősorban J. SCHRIJNEN holland nyelvész és néprajzkutató, valamint G. SCHREIBER német egyháztörténész és néprajzkutató végzik.¹⁶ Az ő ösztönzésük a harmin-

⁸ BEITL, K. 1981. 8—10.

⁹ HEYDENREICH, F. A. 1800.

¹⁰ DREWS, P. 1901.

¹¹ GEBHARDT, H. 1895³, L'HOUE, A. 1920.²

¹² *Die Dorfkirche*. Illustrierte Monatsschrift zur Pflege des religiösen Lebens in heimatlicher und volkstümlicher Gestalt. Berlin 1907—1934., WEIGERT, J. 1915.

¹³ ZWÖLFER, Th. 1929.

¹⁴ MÜLLER, E. D. 1905., ANDREE, R. 1904.

¹⁵ BOETTE, W. 1925., WEIGERT, J. 1924., RUMPF, M. 1933., RITZ, J. M. 1936/38.

¹⁶ SCHRIJNEN, J. 1930., SCHREIBER, G. 1928., 1936., 1937.

cas években a vallásos népszokások, az egyházi év ünnepeinek és szentelményeinek kutatásában teljesedik ki. Ezek a törekvések a Rajna-vidéken elsősorban K. MEISEN, Bajorországban R. KRISS, Ausztriában H. KOREN és Svájcban N. CURTI nevéhez kapcsolódnak.¹⁷ Ekkortájt kerül sor a német néprajzi atlasz kérdőíves vizsgálataira, melyben a népi kultúra vallási vonatkozásai is jelentős helyet kapnak. Az adatok kiértékelésére majd csak a második világháború után kerül sor. Ezzel egy időben napvilágot lát több, néprajzi indítású, de történeti szempontokat is érvényesítő nagyobb vizsgálat. A kérdés átfogó fölvetésére törekszik L. A. VEIT részben befejezetlenül maradt munkája, amely a középkori és barokk kori vallásos népszokások (ereklye- és szenttisztelet, zarándoklatok, áldások stb.) általános bemutatása mellett kísérletet tesz a népszokások és az egyházi elképzelések — az egyházi évben és az emberi életben egyaránt megnyilvánuló — egymásbafonódottságának és szembenállásának a bemutatására.¹⁸ Az első világháború után kiterjedő történeti vizsgálatokban A. FRANZ monumentális liturgiátörténeti munkái mellett¹⁹ alapvető jelentőségűek a G. SCHREIBER által szerkesztett sorozatban egymás után megjelenő monográfiák.²⁰

A nemzeti szocializmus időszakában a népi vallásossággal foglalkozó kutatások támogatása Németországban gyakorlatilag megszűnt: a kutatás vezető személyiségét, G. SCHREIBERT például 1935-ben kényszernyugdíjazták, intézetéből eltávolították, és az általa szerkesztett folyóiratot megszüntették. A SPAMER ellen — aki tekintélyét a berlini tanszéken (1936) nemzetközi hírének köszönhette — intrikák sora következett, csak G. KOCH menekült meg a zaklatásoktól.²¹ Az 1933 után egyre aszályosabbá váló időszakot a második világháborút követően a tudományterület új fellendülése váltja fel, melynek során különösen a bajor és frank tartományokban, a Rajna-vidéken és Vesztfáliában, valamint Ausztriában és Svájcban széles fenomenológiai-kultúrtörténeti és filológiai alapokra helyezett intenzív kutatások kezdődnek.

A népi vallásosság jelenségei iránt megnyilvánuló érdeklődés történeti gyökerei francia területen is a janzenizmus és a felvilágosodás idejére nyúlnak vissza, amikor ezeket a jelenségeket a klérus részéről számos bírálat érte. A papságnak a francia forradalomban bekövetkezett megoszlásával, az iparosodás növekedésével és az iskolalátogatás emelkedésével a népi elképzelések megerősödtek és autonómabbá váltak, s ezzel párhuzamosan nőtt a távolság a hivatalos egyház és a tömegek között, majd a restauráció idején és a romantika korában a népi vallásosság újabb virágzásnak indult. Bár az ultramontanizmus alapjában véve az alsóbb társadalmi rétegekből származott, és kezdetben maga is hozzájárult az „elit” és a „tömegek” közti távolság csökkentéséhez (La Salette, Lourdes), a gallikanizmus pedig inkább a magasabb körökben hódított tért, a XIX. század végén mindkét mozgalom megegyezett abban, hogy bennük a klerikális vonások váltak uralkodóvá, amihez az egyházellenes kormányzatoknak a népi vallásosság megnyilvánulásait korlátozó intézkedései járultak. A századforduló után az ultramontanizmusból különböző elit jellegű mozgalmak (modernizmus, liturgikus mozgalom, szociális katolicizmus, tradicionalisták és progresszívek stb.) fejlődtek ki, amelyek hatásukat szinte napjainkig éreztetik. Mindezek eredményeképpen francia területen kialakult egy olyan egyházi szemléletmód, amelyre sokáig a népi vallásosság háttérbe szorítása és lebecsülése volt a jellemző.²²

Innen érthető, hogy Franciaországban a népi vallásosság rendszeres vizsgálata terén az első lépések nem az egyházi tudományossághoz, hanem a vallásszociológia É. DURKHEIM körül kialakult iskolájához fűződnek. Amikor DURKHEIM és M. MAUSS a szekularizációs folyamat iránti általános érdeklődést tudományos szintre emelte, s önállóan, saját társadalmi-kulturális kontextusán belül értelmezhető ténynek tekintette a népi vallásgyakorlat megnyilvánulásait, nemcsak a modern vallásszociológiai és vallásantológiai szemlélet alapjait vetette meg, hanem új perspektívába helyezte a kereszténység történeti és néprajzi kutatását is. Nem sokkal ezután a viszonylag későn intézményesült francia néprajztudomány is jelentős eredményeket ért el a népszokások, a népi kultúra elméleti

¹⁷ MEISEN, K. 1932., KRISS, R. 1953/56., KOREN, H. 1934.

¹⁸ VEIT, L. 1936., VEIT, L. — LENHART, L. 1956.

¹⁹ FRANZ, A. 1902., 1909.

²⁰ MEISEN, K. 1931., SCHREIBER, G. 1934.

²¹ SPAMER, A. 1930., KOCH, G. 1935., valamint vö.: WEBER-KELLERMANN, I. 1969. 79–80., WIEGELMANN, G. — ZENDER, M. — HEILFURTH, G. 1977. 32.

²² ALTERMATT, A. M. 1979. 195.

és történeti számbavételében.²³ A mérnök, folklorista és műkedvelő festő, P. SÉBILLOT egy, a tengeri hajózás kultúrájára irányuló kérdőíves gyűjtőakciót szervezett, melyben a votívképekre, fogadalmakra, körmenetekre és áldásokra vonatkozó kérdések is szerepeltek, a néprajzkutató P. SAINTYVES pedig a középkori szentkultuszra irányította a figyelmet.²⁴ Könyvében — melynek szemléletmódban megvannak a német párhuzamai is — azt kívánta igazolni, hogy a középkori szentek kultuszában rendszerint egy-egy pogány istenség vagy hős szisztematikusan él tovább, s hogy ennek nyoma mind a kultikus szertartásokban, mind pedig az illető szentek legendáiban kimutatható. Ezt követően DURKHEIM köréből többen is foglalkoztak a népi szentkultusz kérdésével, közülük módszertani szempontból R. HERTZ tanulmánya érdemel figyelmet, amely egy alpesi kegyhelyen kialakult kultusz történeti rétegeinek szétválasztására és értelmezésére tesz kísérletet.²⁵

A két világháború között S. CZARNOWSKI elemzi az írországi Szent Patrik-kultusz és a népi hőskultusz összefüggéseit.²⁶ A már említett P. SAINTYVES 1931-ben kérdőív-szerű kutatási tervet tesz közzé a népi kultúra felméréséhez, amely mintegy harminc évvel a francia történészek e tárgyban indított vitái előtt hasonló elképzelések alapján vetette fel a népi vallásosság problematikáját.²⁷ A tárgyi megnyilvánulások közül első-sorban a votívképek, fogadalmi tárgyak állnak a nem utolsósorban esztétikai szempontoktól vezérelt érdeklődés középpontjában: a 30-as évektől kezdve számos kiállításon megjelennek, s ezzel további tudományos kutatásukra is ösztönöznek.²⁸ Ekkor teljesedik ki a jezsuita H. DELEHAYE hagiográfiai munkássága, aki lényegében újjászervezte a Bollandistáknak a múlt századtól erősen bírált kutatócsoportját, s történeti munkái mellett a legendakutatásban is a történeti szempontokat helyezi előtérbe. A szentek életrajzának összeállítása előtt a rendelkezésre álló legendairódlalom teljes áttekintésére törekszik, kritikai kiadásban bocsátja közre több mint ötven szent vita-ját és legendáját, az *Acta Sanctorum* novemberi köteteiben és más publikációiban pedig ugyancsak kb. ötven szent életét és működését rajzolja meg. Az antik istenségeknek keresztény szentek alakjában való direkt továbbéléséről folytatott vitában (H. USENER, E. LUCIUS, P. SAINTYVES) DELEHAYE olyan kiegyensúlyozott következtetésre jut, amellyel a mai kutatás is egyetérthet. A legendamotívumokat, toposzokat a történeti magtól ügyes kézzel szétválasztó vizsgálatai a legendakutatás számára továbbra is alapvető jelentőségűek.²⁹

2. Nemzeti műhelyek a második világháború után

1945 után Németországban a néprajzi munka alapos megfontolásokkal a korábbi eredmények és módszerek kritikai felülvizsgálatával kezdődött újra. A néphitkutatástól különvált vallási néprajz felé az Európa különböző részeiből érkező hatások mellett hamarosan ösztönzések indultak el Münchenből, ahol H. MOSER és K.—S. KRAMER a „népi kultúra exakt történetírására” törekedett, s levéltári kutatásokra alapozva többek között a vallásos népi színjátszást és a vallásos ikonográfia forrásait választotta vizsgálati tárgyául.³⁰ Folytatódott az egyházi archívumok anyagának átnézése és kritikai értékelése (F. X. BUCHNER és N. KYLL), ami a hagyomány átalakulására, az egyházak kultúraformáló hatására irányította a figyelmet.³¹ Tovább folytak a kultúrföldrajzi vizsgálatok és a német néprajzi atlasz munkálatai is számos új szemponttal bővültek. Így került sor a különböző kultúraformák keletkezésének, tér- és időbeli alakulásának bemutatására.³² A módszernek a szentisztelet és a vallásos szokások terén való alkalmazása elsősorban M. ZENDER nevéhez fűződik. ZENDER olyan — nemegyszer a népi kultúra peremterületein elhelyezkedő — példákat választott elemzésre, ahol régebbi korokba (részben még a kora-középkorba) visszanyúlva is elég történeti összehasonlító anyag állt

²³ KLANICZAY G. 1979. 5.

²⁴ SÉBILLOT, P. 1885., 1906., SAINTYVES, P. 1907.

²⁵ HERTZ, R. 1913. Vö. KLANICZAY G. 1979. 5., 6.

²⁶ CZARNOWSKI, S. 1919.

²⁷ Magyar fordítását I. SAINTYVES, P. 1979.

²⁸ GRIEBEL, R. 1983/84.

²⁹ DELEHAYE, H. 1905., 1909., 1921., 1934.

³⁰ KRAMER, K.—S. 1959., MOSER, H. 1954.

³¹ BUCHNER, F. X. 1936., KYLL, N. 1957.

³² WIEGELMANN, G.—ZENDER, M.—HEILFURTH, G. 1977. 36.

rendelkezésre a kulturális mozgások gyakran évtizedről évtizedre történő pontos nyomon követésére, az áramlatok hátterének és motivációinak meghatározására. A módszert újabban jelentős eredményekkel H. L. COX fejleszti tovább, aki ZENDER utóda a bonni tanszéken és a német néprajzi atlasz munkáinak is irányítója.³³

A német kutatásban évtizedek óta számos elméleti-módszertani megközelítés él együtt a népi vallásosság kérdésében. Jól tükrözi ezt az az 50-es évek közepén kibontakozó szakmai vita, amely lényegében változatlan intenzitással maig tart. Az eszmecsere főbb gondolatait a következőkben összegezhetjük. A svájci I. BAUMER a vallási néprajz problematikáját lényegében két részre osztja:³⁴ 1. A különböző társadalmi csoportok vallási magatartásának és elképzeléseinek megállapítása, jellemzése. 2. A jelenségek leírása alapján azok értéktétele nélküli értelmezése. J. DÜNNINGER a vallási néprajz kutatási feladatait öt nagy témakörre tagolja:³⁵ 1. a ház, az udvar és a család körüli vallásos szokások; 2. a kultikus közösségek szokásszerű megnyilvánulásai; 3. társulatok, imaegyesületek és más hasonló vallásos célú társadalmi képződmények; 4. a naptári és az egyházi év kapcsolata; 5. búcsújárás és szenttisztület. A népi vallásosság jelenségeinek vallástörténeti-vallásfelméleti-valláspszichológiai-eszközökkel történő megközelítését tartja eredményesnek J. HASSENFUSS és R. KRISS.³⁶ W. BRÜCKNER rámutat a „népi jámborság”, „népi vallásosság” kifejezések tartalmi összetevőinek tisztázatlanságára, majd fenomenológiai alapon bírálja azt a vallástörténeti evolúciós elméletre támaszkodó teológiai magatartást, amely a reformáció és a felvilágosodás eszmétörténeti jelentőségéhez kapcsolódva a népi vallásosság jelenségeit a mágia-vallás-kereszténység sematikus fejlődési vonal mentén kísérli meg elrendezni.³⁷ A katolikus népi vallásosság formáinak történeti meghatározottságára hívja fel a figyelmet A. FRANZEN, Ch. KÖHLE-HEZINGER pedig a különböző felekezeteket kultuszszociológiai eszközökkel megközelítő vizsgálatok fontosságára utal.³⁸ A katolikus népi vallásosság terén a II. vatikáni zsinat után megfigyelhető változások felekezeti meghatározottságát vizsgálja egy másik tanulmányában I. BAUMER is, amikor a Jézus-szive-tisztület példáján kimutatja a népi vallásosság formáinak átalakulását és funkcióinak többértelműségét.³⁹ Végül F. HENSEL legújabban ismét a vallási néprajznak mint teológiai diszciplínának az értelmezése érdekében vonultatja fel a kutatás újabb elméleti következtetéseit.⁴⁰ A bemutatott álláspontok közös összetevője, hogy rámutatnak a továbblépés lehetőségeire, s felhívják a figyelmet a módszertani pluralizmus előnyeire, néprajzzal érintkező tudományágak eredményeinek figyelembevételére. Másfelől, miközben a témakörrel foglalkozó elméleti tanulmányok újból és újból visszatérnek az alapvető kérdésekhez, ismételten felvetik a használt terminológia tisztázásának szükségét.⁴¹

A protestantizmusnak a népi kultúrára gyakorolt hatását német nyelvterületen történeti kiindulópontját tekintve lényegében két különböző kutatási irányzat vizsgálja. Az egyik tudománytörténeti vonal a már említett Dorfkirchenbewegung elsősorban evangélikus teológusok által képviselt törekvéseinek a folytatása tudományos szinten, amelyhez a II. világháború után a „protestáns néplényeg” keresve olyan néprajzkutatók kapcsolódtak, mint R. WEISS, D. NARR és mások.⁴² A másik törekvés a század eleje óta tartó teológiai Luther-reneszánszsal párhuzamos néprajzi-germanisztikai érdeklődés, amelyben Luther mint a késő középkori és a középkor utáni folklorisztikus hagyományok egyik forrása áll a középpontban. Olyan kérdéseket vesznek vizsgálat alá, mint pl. Luther és az ünnepi szokások kapcsolata, a Luther-kép eltorzulása a legendairódalomban, a Luther-életrajzok hatása, a szent-fogalom és a démonológia Luthernél. Lényegében ezt a vonalat viszik tovább a protestáns népi elbeszélési irodalom különböző műfajainak hagyományozódását és funkcióját bemutató vizsgálatok, az exemplum- és prédikációs-gyűjteményeket a történeti néprajz és a népi elbeszéléskutatás számára hasznosító kutatások.⁴³

³³ ZENDER, M. 1959., COX, H. L. 1981/82.

³⁴ BAUMER, I. 1973.

³⁵ DÜNNINGER, J. 1974.

³⁶ HASSENFUSS, J. 1970., KRISS, R. 1955.

³⁷ BRÜCKNER, W. 1973.

³⁸ FRANZEN, A. 1968., KÖHLE-HEZINGER, Ch. 1975.

³⁹ BAUMER, I. 1966.

⁴⁰ HENSEL, F. 1979.

⁴¹ Vö.: SCHAUERTE, H. 1953., YODER, D. 1974., PETTERSSON, O. 1970.

⁴² WEISS, R. 1964., NARR, D. 1955., vö.: BRÜCKNER, W. 1974. 23–28.

⁴³ KOHLER, E. 1959., BRÜCKNER, W. 1974., REHERMANN, E. H. 1977.

Francia területen a jelentős állami támogatást élvező — később részletebben is bemutatott — történeti vizsgálatokhoz kapcsolódva az 50-es, 60-as években ugrásszerűen megnőtt a búcsújárással, a szentisztelettel és a vallásos szokásokkal, valamint ezek tárgyi anyagával foglalkozó néprajzi és művészettörténeti irodalom. Ezek a rendszeres kutatáson alapuló közlemények a francia kutatásban mintegy fordulópontot jelentettek, s útmutatóul szolgáltak az ezután kezdődő szisztematikus inventarizációs munkálatokhoz. Ilyen rendszeres adatfelvétel készült például a fogadalmi képek terén az ún. „ex-voto marins”-akció és más, ehhez hasonló vállalkozások keretében, melyek során nemcsak a fogadalmi képek, hanem a tengerparti kegyhelyek, kápolnák, helyi múzeumok anyagát is számba vették.

Az összegyűjtött anyag számos országos és helyi kiállításon, elektronikus adatfeldolgozáson alapuló, a „kis emberek” gondolkodásának társadalomtörténeti megragadását célul kitűző publikációban került bemutatásra, illetve feldolgozásra.⁴⁴

A 60-as évek végén és a 70-es évek elején a francia történészek is valósággal „felfedezik” maguknak a népi vallásosság területét. Ebben nem utolsósorban azokhoz a vallásszociológiai vizsgálatokhoz kapcsolódnak, amelyek összefoglalóan a G. LE BRAS és P. SAINTYVES által a 30-as években végzett kérdőíves vizsgálatokkal jelezhetők. Ezzel már adottak voltak a tudományközi együttműködés feltételei is, amely először a témában rendezett konferenciák során jutott kifejezésre. Ezzel párhuzamosan a történettudomány és a néprajz együttműködése közti akadályok is elhárultak, s ma Franciaországban történészek, etnológusok, szociológusok és teológusok együttesen vizsgálják a népi vallásosság problematikáját.⁴⁵

A középkori népi vallásosságra irányuló tradicionális francia történetírás empirikus irányzatának a háború után kiemelkedő egyénisége volt É. DELARUELLE, aki a papsággal és az egyházi intézményekkel foglalkozó egyháztörténetet a vallásos élet történetével kívánta felcserélni.⁴⁶ E fontos szemléleti váltás eredményeként kutatásainak középponti témája „a keresztény nép kialakulásának” kérdése. Ennek során több ponton kimutatta a laikusok és a klerikusok közti kölcsönhatást, elméletének logikája következtében a hangsúlyt elsősorban mégis az utóbbiak térítő szerepére helyezte. Arra a kérdésre, hogy a laikusok milyen eszmei beállítottsággal fogadták, élték át és tették magukévá a klerikusok által közvetített „üzenetet”, DELARUELLE munkái már nem adnak választ. Emellett DELARUELLE számos értelmezési szempontot kínált a tömegek kereszténységének megértéséhez, a vallásosság változásainak leírásához, s felhasználta a középkori művészet számos tanulságát is. Ugyanakkor jórészt olyan jelenségekre és személyekre figyelt, amelyek és akik korukban eléggé kivételesek maradtak. A DELARUELLE munkásságából válogatást nyújtó gyűjteményes kötet kapcsán J.-C. SCHMITT bírálatában több olyan ellentmondásra, elméleti és módszertani nehézségre hívja fel a figyelmet, ami nemcsak az ő munkáiban, hanem a belőle inspirációt merítő újabb kutatásokban is megtalálható.⁴⁷ Bírálatának alapja az az elsőként J. LE GOFF által megfogalmazott művelődéstörténeti célkitűzés, amely szerint az elit kultúra és a népi kultúra szembenállásán alapuló kétpólusú kulturális szerkezet elképzelése értelmében a kora középkortól egészen a tradicionális folklorisztikus kultúra jelenkori eltűnéséig nyomon kellene követni, hogyan alakul e két különböző természetű kultúra kapcsolata.⁴⁸ Ennek a problematikának a világosabb körvonalazódását az a kultúrszociológiai jellegű vizsgálódás tette lehetővé, amely a 60-as években zajlott az Annales-kör történészeinek kezdeményezésére a középkori és az újkori társadalmakban megfigyelhető „kulturális szintekről”. Azóta számos beható elemzés foglalkozik a különböző kulturális szintek vallási természetű konfliktusaival, kölcsönhatásának vallási közvetítőivel (legendairódlom, liturgikus szokások stb.).⁴⁹

A nép kultúra és az elit kultúra konfliktusáról az Annales-kör által kialakított megközelítésmód áll A. VAUCHEZ újabb munkájának hátterében is, amely a nyugat-európai szentség-fogalom alakulását vizsgálja a szenttéavatási perek és a hagiográfia forrásaiban tükrében.⁵⁰ A munka célja annak a több irányú kulturális konfrontációnak a bemutatása, amely a középkor utolsó három századában a szenttéavatás intézményesülési folya-

⁴⁴ GRIEBEL, R. 1983/84. 215—229., COUSIN, B. 1983.

⁴⁵ GRIEBEL, R. 1983/84. 225—226.

⁴⁶ DELARUELLE, É. 1980.

⁴⁷ SCHMITT, J.—C. 1976.

⁴⁸ LE GOFF, J. 1967., 1977. Vö. KLANICZAY G. 1979. 9.

⁴⁹ DELUMEAU, J. 1971., SCHMITT, J.—C. 1979., BRÉMOND, C.—LE GOFF, J.—SCHMITT, J.—C. 1982. Vö. KLANICZAY G. 1979. 9.

⁵⁰ VAUCHEZ, A. 1981. A munka részletes ismertetését l. KLANICZAY G. 1982.

matával, ezen belül a laikus, helyi elképzelések és a magának mind több beleszólást igénylő egyházi szervezet konfliktusával jellemezhető. A könyv első részében VAUCHEZ a szentkultusszal kapcsolatos egyházi álláspontok és az egyházpolitikai szempontok szerint szelektáló szenttéavatási eljárások alakulását írja le, a második részben a szentek népi és hivatalos tipológiáival foglalkozik, végül pedig a szentség fogalma és a csodákról alkotott felfogás nyomán a természetfelettihez való viszonynak azt az átalakulását mutatja be, amelyet röviden az egyházi álláspontnak a népi csoda-felfogástól történő lassú eltávolodásával lehet jellemezni. A szintézis igényű munka módszertani gazdagsága az intézménytörténeti vonatkozásoktól a kvantitatív és kvalitatív vizsgálatokon át a történeti tipológiákig és az antropológiai megközelítésig ível, s ezért nem sorolható egyszerűen egyik kutatási irány eredményeihez sem. Legfőbb érdeme, hogy a szentkultusz időben és térben sokáig változatlanul gondolt kérdéskörében a kulturális elemzés sokoldalúságának köszönhetően nemcsak a szenttéavatás intézményes kereteinek átalakulásáról, hanem a szentségről alkotott népi, helyi és egyházi felfogások változásáról és ezek viszonyáról is árnyalt képet rajzol.

A kultúra jelenségeinek történeti vizsgálatával párhuzamosan előrehaladt a népi vallásosság megnyilvánulásainak társadalmi értelmezése is. Ez tette lehetővé olyan többéves kutatási tervek megvalósítását, mint például a M. MOLLAT vezette vizsgálat a középkori szegénység (a koldulórendek, a szegénység mint erkölcsi érték és mint társadalmi probléma) kérdéséről.⁵¹ Egy időre a boszorkányhit is az érdeklődés előterébe kerül, a kérdéskör újabb német és angol irodalmára itt csak utalunk.⁵² Nem lehet feladatunk az eretnekmozgalmak újabb francia irodalmának az áttekintése sem, annyit azonban mégis megjegyzünk, hogy a kathar-kutatásban a doktrinális, ideológiatörténeti kérdések feldolgozása után az érdeklődés egyre inkább az eretnesség gazdasági-társadalmi vonatkozásai felé irányul. Ennek a törekvésnek fontos tanúi az 1962-es royaumont-i konferencia és az 1965 óta évenként megrendezett fanjeaux-i vallástörténeti kollokviumok, melyek egyre közelebb visznek a katharok gazdasági, társadalmi, történeti és vallási környezetének megértéséhez.⁵³ Az utóbbi évtizedekben fellelő franciá eretnességkutatások kiemelkedő teljesítménye a párizsi Collège de France tanárának, E. LE ROY LADURIE-nek egy kathar eretnesség vádjával inkvizíció elé állított okszitán faluról, Montaillou-ról írt nagyszabású monográfiája.⁵⁴ A mű legfőbb forrásai az egyházi vizsgálat során készített, a XIV. századtól napjainkig fennmaradt inkvizíciós jegyzőkönyvek. A szerző könnyedén uralja a hatalmas forrásanyagot és a kiterjedt, ám eléggé egyoldalú anyag alapján plasztikus képet rajzol a falu mindennapi életéről, társadalmáról és kultúrájáról. A könyv lapjain kibontakozó egyik fontos tanulság, hogy egyetlen közösségen belül is a vallásosság, az erkölcs, a társadalom stb. kérdéseit érintő elképzeléseknek hányféle, egymásnak sokszor ellentmondó alternatív változata férhet meg egymással.

Az előbb vázolt tudománytörténeti háttér előtt nem meglepő, hogy a franciák a hollandok, németek, angolok, amerikaiak mellett különösen intenzív vallásszociológiai vizsgálatokat is folytatnak, nyilvános körkérdéseket kezdeményeznek és statisztikai felméréseket készítenek a népi vallásosság helyzetéről, s egyházi részről is számos kezdeményezés található a pasztorációs terv összhangba hozására a társadalmi változásokkal. Ennek köszönhetően a jelenkori francia katolicizmusról olyan gazdag tudományos dokumentáció áll rendelkezésre, s ennek feltárásán olyan kiterjedt tudományos intézményrendszer fáradozik, mint egyetlen más európai országban sem.⁵⁵ A 70-es évek elején néhány könyv nyomán széles körben zajló sajtóvita alakul ki a népi vallásosság körül, ami elméleti tudományos szinten folyik ugyan, de a gyakorlati lelkipásztori téren is lecsapódik. Itt csupán a vitát kiváltó fontosabb munkák súlyponti gondolatainak megemlítésére szorítkozunk, a további megnyilatkozások közül néhányra jegyzetben utalunk.⁵⁶ Az egyik mű,

⁵¹ MOLLAT, M. 1974. Vö. KLANICZAY G. 1979. 7–8.

⁵² BECKER, G.—BOVENSCHEN, S. et al. 1977., HONEGGER, C. 1978., NEWALL, V. 1974.

⁵³ LE GOFF, J. 1968., vö.: a *Cahiers de Fanjeaux* sorozat kötetei, valamint BOZÓKY E. 1971.

⁵⁴ LE ROY LADURIE, E. 1975. — Vö. KLANICZAY G. 1979. 10.

⁵⁵ Folyóiratok, amelyek rendszeresen közölnek a népi vallásossággal foglalkozó tanulmányokat: *Actes de la recherche en sciences sociales*, *Archives de sciences sociales des religions*, *Mélanges de science religieuse*, *Parole et société*, *Recherches de science religieuse*, *Revue de l'histoire des religions*, *Revue des sciences religieuses*, *Revue d'histoire et de philosophie religieuse*, *Revue française de sociologie*.

⁵⁶ POULAT, E. 1974., SUTTER, J. 1975., ROUSSEAU, A. 1975., BOULARD, F. 1974., ISAMBERT, F.-A. 1975.

H. GODIN és Y. DANIEL közös könyve még a 40-es évek elején jelent meg, de a vita során ma is gyakran hivatkoznak rá.⁵⁷ A szerzők a jórészt nagyvárosokban élő vallástalan tömegekre irányították a figyelmet, s javasolták, hogy körükben a pasztoráció a népi kultúra még meglévő alapvető értékeihez kapcsolódjon. Ezt az elképzelést viszi tovább R. PANNET rövid időn belül három kiadást megért munkája, melynek célja a helyi viszonyok és országos szintű közvéleménykutatás eredményeinek egybevetése alapján feltárni a népi kultúra „vallási valóságát”. A népi katolicizmus jellemzése után PANNET önálló fejezetekben elemzi az egyén életének egyházhoz kapcsolódó alkalmait, s figyelembe veszi az egyes életkori kategóriákban és a különböző szubkultúrákban jelentkező eltéréseket, majd csoportosítja a népi katolicizmussal szemben megnyilvánuló — általa elhibázottnak tartott — pasztorációs magatartás jellemzőit. Újabb munkáiban PANNET a franciaországi Mária-ikonográfia és Mária-jelenések társadalomtörténeti kérdéseit kutatja.⁵⁸ Nem utolsósorban ironikus stílusa miatt lett bestseller a jelenkori népi vallásosság egyik legismertebb francia szakértőjének, S. BONNET-nek egyik könyve.⁵⁹ A domonkos szociológus ezúttal nem elsősorban a népi katolicizmussal foglalkozik, hanem a modern klérus „új” pasztorációs elképzeléseit tűzi tollhegyre. Bírálja a klérus pusztán társadalmi-kulturális érdekelttségét, amely mögött a „szolgáltató egyház”-ról alkotott elképzelés körvonalaait véli felfedezni. A papság egy részét belső klerikalizmussal vádolja, melynek során egyre inkább tekintélyelvűek és agresszívek lesznek a hívekkel szemben. BONNET értelmezésében a népi vallásosság nem is vallás a szó szoros értelmében, hanem kétértelmű, egymásnak sokszor ellentmondó magatartásmódok, elképzelések és tabuk furcsa keveréke, amit azonban nem értékel le, hanem védelmébe vesz a klerikális elit „terror”-jával szemben. Egy másik munkájában BONNET 11 franciaországi búcsújáróhely misemondatási könyveiből összegyűjtött mintegy 140 000 mai népi imádságsszöveget elemez és csoportosít különböző témakörök (szeretet, család, munka, bűn, halál stb.) szerint. Egy korábbi tanulmányában a szentáldozás vallási és társadalmi összetevőit vizsgálta, legújabbán pedig a kereszt jelének templomok, temetői kápolnák stb. falára karcolt különféle változatait tipologizálja és értelmezi a népi vallásosság szempontjából.⁶⁰

Skandináv területen az első kísérlet a kultúra vallási jelenségeinek rendszerezésére, a hagyományos folklórkutatástól⁶¹ és az etnológiai irányultságú néphítkutatástól fokozatosan különváló vizsgálata az egyháztörténész H. PLEIJEL nevéhez fűződik, aki 1942-ben Lundban egyháztörténeti archívumot hozott létre, és kidolgozott egy kérdőívet, amely az egyházon belüli és kívüli vallásos magatartás makroperspektivikus megragadására irányult.⁶² A középpontban a különböző szokásformák álltak, a vizsgálat alanyainak felfogása a különböző vallási kérdésekről ekkor még nem került előtérbe. A kérdőíveket interjú-módszerrel az egyháztörténet-szakos egyetemi hallgatók töltötték ki, s ezzel az eljárással a 40-es és 50-es években kb. 5600 választ gyűjtöttek össze. Mindjárt meg kell azonban jegyezni azt is, hogy az anyag legnagyobb része forráskritikai és más problémák miatt máig feldolgozatlan. PLEIJEL kezdeményezése elsőként finn területen talált visszhangra, ahol a turkui akadémia egyháztörténeti intézetében 343 kérdőíves adatfelvételt készítettek Finnország délnyugati területén. Ehhez hasonló munkát kezdett 1964-ben a helsinki egyháztörténeti intézet, s így egész Finnországból egy 2600 tételből álló gyűjtemény jött létre. Ugyanilyen akció folyt Norvégia nyugati részében, míg dán területről egyelőre hiányoznak a hasonló felmérések.

Svédországban a 60-as évek közepén olyan emberekkel kezdtek a családi és a közösségi élet vallásos szokásvilágára irányuló interjúkat készíteni, akik szabadegyházi környezetben nőttek fel. Míg ezek a kísérletek jórészt az áthagyományozott anyagra irányultak, a későbbiek folyamán a figyelem fokozatosan a jelenkori vallási jelenségek felé fordult. Létrejött egy folyamatos kérdőíves gyűjtés, amelyet rendszeres időközökben végeztek azzal a céllal, hogy a vallási jelenségek állandóságának és változásának feltételeit vizsgálják. 1944 óta hatévenként küldték ki ezeket a kérdőíveket a lelkipásztoroknak, alkalmanként az egyházi tisztséget viselő laikusoknak. 1962-től a kérdések jórészt a vallási szokások innovációira irányultak. Az akció eredményességét mutatja, hogy ekkor a

⁵⁷ GODIN, H. — DANIEL, Y. 1943.

⁵⁸ PANNET, R. 1974³, 1982., 1983.

⁵⁹ BONNET, S. 1973.

⁶⁰ BONNET, S. 1976., BONNET, S. — COTTIN, A. 1969., BONNET, S. é. n.

⁶¹ BLUM, Á. G. 1971., Bø, O. 1955., 1970., 1980., BONDEVIK, K. 1948., JONSSON, B. R. — SOLHEIM, S. — DANIELSON, E. 1978.

⁶² PLEIJEL, H. 1953., 1961.

kiküldött kérdőíveknek csaknem 100%-át megválaszolva kapták vissza.⁶³ Ezt az anyagot használta például N.-A. BRINGÉUS a harangozásról, a sírok kivilágításáról és a karácsonyi betlehemállítás szokásának elterjedéséről készített, kartográfiai módszert alkalmazó tanulmányaiban. A GUSTAVSSON pedig a vallási szokások regressziójának tanulmányozásánál támaszkodott ugyanezekre a kérdőívekre.⁶⁴ 1974-től a svéd egyház mellett a szabadegyházi ébredési mozgalmak körében megfigyelhető jelenkori szokásanyagot is dokumentálják, s 1980-tól tervbe vették a katolikus és görög ortodox bevándoroltak hasonló módszerrel történő vizsgálatát. Az ezzel párhuzamosan folyó történeti kutatások alkalmat adtak arra, hogy a XVIII. század végétől korabeli forrásanyag (püspöki jelentések, vizitációk, anyakönyvek stb.) alapján tanulmányozzák a változásokat. Ez lehetővé teszi a vallási elképzelések alakulásának mikroperspektívikus megragadását is, és alkalmat ad a szokások társadalmi szerkezetének beható elemzésére.⁶⁵

A jelenkori szokásanyag változásának mélyebb megismerését kívánta elérni A. GUSTAVSSON, amikor a 60-as években készített disszertációjában mélyinterjúk segítségével vizsgálta egy-egy új szokás elterjedését, a régiók kihalását, illetve továbbélését.⁶⁶ A gyakorlati teológia felől közelítette meg a kérdést K. PETERSSON, amikor a kereszttelvetni kívánó szülők véleményét gyűjtötte össze a keresztelezésről, s ezt összevetette a keresztségről vallott hivatalos egyházi tanítással.⁶⁷ Az újabb skandináv vizsgálatok előterében a változások magatartás időbeli alakulásának és az időben egymás mellett élő rétegeknek összefüggő vizsgálata áll. Ez a diakron és szinkron látásmód nemcsak egymást egészíti ki, hanem szervesen kapcsolódik a vallási jelenségek makro- és mikroperspektívikus elemzéséhez. A kutatások közös jellemzője, hogy a vallási magatartás mozgatóit a múlt és a jelen társadalmában együttesen keresik, s az egyes ember vallásos életét vizsgálók figyelnek az egész közösség vallási megnyilvánulásaira is. A különböző magatartásmódok mögött igyekeznek megtalálni a jelenségeket összekötő rendszer láthatatlan hálózatát, s gondot fordítanak arra, hogy a külső cselekvéseket ne válasszák külön a belső, vallási gyökerektől, hanem egymással való kölcsönhatásukban értelmezzék azokat. A diakron vizsgálatok a vallási szokások alakulásában megfigyelhető innováció, regresszió, revitalizációs folyamatok mellett figyelmet szentelnek a kontinuitás, az alkalmazkodás, a szocializációs folyamatok, a kulturális érintkezés és konfliktusok kérdéseinek is. Ezeknek az elemzéseknek a középpontjában a vizsgált jelenség időbeli változásának nyomon követése és a változást befolyásoló mechanizmusok megismerése áll. Külön figyelmet fordítanak a különböző felekezetek egymástól eltérő társadalmi és vallási szerkezetére, a társadalmi ellenőrzés eltérő érvényesülésére és a társadalmi változásoknak a vallási magatartást és a hitbeli elképzeléseket befolyásoló hatására.⁶⁸ A kontinuitás kérdésében a skandináv etnológiai és folklórkutatás a II. világháború utáni német vizsgálatokból gyakran elütő álláspontra helyezkedik,⁶⁹ ami Skandinávia viszonylag késői krisztianizálása mellett elsősorban azzal magyarázható, hogy a svéd kutatásban ez a kérdés nincs beárnyékolva a két világháború közötti időszak örökségével, amikor a nemzeti szocialista ideológia hatására a német kutatás mindenütt a germán hagyományok nyomait kereste. A skandináv néprajzkutatók felfogásában a kontinuitás vizsgálata nem annyira cél, mint inkább eszköz, amely jó értelmezési lehetőséget kínál az emberi magatartás történeti alapokon való megértéséhez. Ebből következik, hogy az újabb kori szokásokra vonatkozó értelmezési kísérleteikben a forma és a funkció hasonlósága alapján gyakrabban hajlanak a középkori, sőt kereszténység előtti szokásformákkal való közvetlen kapcsolat feltételezésére.⁷⁰

A szinkron vizsgálatokat a skandináv kutatás rendszerint ott alkalmazza, ahol a múltra vagy a jelenre vonatkozó forrásanyag nem teszi lehetővé az időben zajló hosszabb folyamatok nyomon követését. Ezek a vizsgálatok jórészt a szimbolikus és expresszív megnyilvánulásokra irányulnak, s nagy súlyt helyeznek a funkció, a kulturális szerkezet, az ökológiai viszonyok, a pszichikai környezet és a kommunikáció kérdéseire. A kommunikáció áll a középpontjában annak a két vizsgálatnak, melyek közül az egyik a temetés alkalmával az elhunytat körülvevő társadalmi környezetet elemzi a különféle szimbolikus megnyilvánulások segítségével, a másik pedig a modern vallásos szinjátszást teszi vizs-

⁶³ GUSTAVSSON, A. 1978. 216.

⁶⁴ BRINGÉUS, N.—A. 1958., 1972., GUSTAVSSON, A. 1974.

⁶⁵ GUSTAVSSON, A. 1975.

⁶⁶ GUSTAVSSON, A. 1972.

⁶⁷ PETERSSON, K. 1977.

⁶⁸ GUSTAVSSON, A. 1981.

⁶⁹ BAUSINGER, H.—BRÜCKNER, W. 1969.

⁷⁰ GUSTAVSSON, A. 1978. 220—221., VILKUNA, K. 1969.

gálat tárgyává az előadás nézőinek megfigyelése és megkérdése alapján.⁷¹ A vallási normák közvetítésére vet fényt az igehirdetésnek a hívekre gyakorolt hatása, melynek vizsgálatát Göteborgban kezdték meg, A. GUSTAVSSON pedig nyugati svéd területen a lelkész és a hívek közti kapcsolatot vizsgálja a különböző elvárások, szerepek és a közösségben betöltött pozíciók alapján.⁷² Göteborgban a néprajzkutatók zenetudósokkal közösen vizsgálják a szabadegyházi közösségek zenei életét is, ahol a néprajz a befogadókra koncentrált, a zenetudomány pedig magát a kínálatot elemzi. Hasonló tudományközi megközelítésre kerül sor a néprajz és a művészettörténet között a barokk kori festett fatáblák és a vallásos olajnyomatok recepciójának, valamint az elbeszélési irodalom és a középkori ikonográfia kapcsolatának vizsgálatánál.⁷³ Az interdiszciplinaritás követelményét hangsúlyozza A. GUSTAVSSON, amikor a népi vallásosság kutatását nemcsak a néprajznak, hanem néhány más tudományágnak is feladatai közé sorolja, és a közös folytatás lehetőségének reményében állítja egy sorba a néprajz, az etnológia, az egyháztörténet, a gyakorlati teológia, a jogtörténet, a vallástörténet, a vallásszociológia, a művészettörténet és a zenetudomány által a vallásos élet kutatása terén elért fontosabb eredményeket.⁷⁴

A vallás ideológiaként való értelmezéséből, a vallásosságnak az életvitelt és a magatartást befolyásoló szerepéből indul ki K. SUOLINNA finn szociológus, amikor észak- finnországi kisebbségi közösségekben a vallásosságnak az alkalmazkodást segítő és a csoport összetartozását tudatosító szerepét állítja vizsgálatai előterébe.⁷⁵ Hasonló kutatásokat végeznek A. GUSTAVSSON irányításával nyugati svéd területeken az egyházon belüli ébredési mozgalmak körében.⁷⁶ A vallásos nevelés társadalmi következményei állnak M. BALLE-PETERSEN dán néprajzkutató kutatásainak középpontjában. Munkájában két, különböző társadalmi összetételű XIX. századi megújulási mozgalom példáján világíthatóvá a vallásosság integráló, gyakran az egész életmódot megváltoztató ereje.⁷⁷ Vallásszociológiai jellegű, ún. attitűdkutatások folynak a mai ifjúság és a bevándorlók körében is, ezekben különösen a konfliktusok, az alkalmazkodás és a beilleszkedési folyamat kérdéseiről kerülnek előtérbe.⁷⁸ Az intézményesült egyházakon kívüli új vallásos formák jelenkori átalakulását tükrözik B. EGARDT és C.—M. EDSMAN okkultizmussal kapcsolatos tanulmányai.⁷⁹

A népi vallásossággal foglalkozó újabb európai irodalomban — elsősorban az előrehaladt dokumentációs munkák alapján — előkelő hely illeti meg az o l a s z k u t a t á s t. Mielőtt számba vennénk fontosabb teljesítményeit, utalnunk kell arra, hogy a nyugat-európai (német, francia, angol) vizsgálatok példaanyagában is több alkalommal szerepelnek olasz vonatkozások, ezeket azonban itt nem sorolhatjuk fel. Olaszországban a népi vallásosság önálló vizsgálata nem utolsó sorban A. GRAMSCI marxista kultúra- és vallásosság-elemzéseinek ösztönzéseit is hasznosítva a nagy hagyományokkal rendelkező folklórkutatástól vált külön a második világháború után, s ma már jelentős eredményekre tekinthet vissza. Mennyisége miatt szinte áttekinthetetlen a vallásos népi elbeszélés- és imádsági irodalommal, az áhitati grafikával és a betlehemállításokkal foglalkozó gazdag anyag. A vallásos népi irodalom és a népi vallásosság általános kutatási kérdései álltak az 1965-ös modenai és az 1971-es olasz—francia szervezésű châtilloni kongresszus középpontjában.⁸⁰ Ebbe az összefüggésbe tartozik A. ROSSnak, a római Museo nazionale delle arti e tradizioni popolari munkatársának és A. DE ROSSinak két problémafölvető tanulmánya.⁸¹ A felhasznált források és az alkalmazott módszer miatt látszik fontosnak C. CORRAIN és P. ZAMPINI könyve, amely a XVI—XIX. századi egyházmegyei zsinatok anyagát értékeli.⁸² R. DE MAIO kézirat és nyomtatott források alapján széles esztétörténeti háttér előtt

⁷¹ BJÖRKLUND, L. 1977., MATHIESEN, E. 1974.

⁷² GUSTAVSSON, A. 1978. 221—222.

⁷³ BRINGÉUS, N.—A. 1982b., BRANDER, H. 1974., PETERSEN, T. 1975., ANDERSEN, F. G.—NYHOLM, E.—POWELL, M.—STUBKJAER, F. T. 1980.

⁷⁴ GUSTAVSSON, A. 1976.

⁷⁵ SUOLINNA, K. 1977., Vö.: HOLM, N. G. et al. 1981.

⁷⁶ GUSTAVSSON, A. 1978. 222—223.

⁷⁷ BALLE-PETERSEN, M. 1977, 1981.

⁷⁸ GUSTAVSSON, A. 1978. 223—224., BALLE-PETERSEN, M. 1981.

⁷⁹ EDSMAN, C.—M. 1972., EGARDT, B. 1974.

⁸⁰ *La religiosità popolare nella Valle Padana*. 1966., *Tradizioni religiose popolari e letteratura religiosa popolare*. 1974. v.ö. DE ROSA, G. 1978.

⁸¹ DE ROSSI, A. 1969., ROSSI, A. 1971.

⁸² CORRAIN, C.—ZAMPINI, P. 1970.

Nápoly vallásos életének a pestistől az első Bourbon-restaurációig terjedő izgalmas szakaszát vizsgálja.⁸³

A középkori zarándoklatok és a szenttiszelet jelentős helyet foglalnak el az olasz kutatásban, ez volt például a témája az 1961-ben Todiban rendezett kongresszusnak.⁸⁴ Ebbe a témakörbe tartozik F. AVRIL és J. R. GABORIT munkája a fontosabb középkori zarándoklatokról; a kegyhelyek alapítási legendáival G. PROFETA és E. GULLI tanulmányai foglalkoznak.⁸⁵ Egy-egy terület búcsújárásával, egy-egy zarándokhely történetével gyakran a helytörténeti irodalomban találkozunk, ez a sokszor épületes stílusban írt nagyszámú munka azonban gyakran inkább a zarándokok használatára, mintsem a kutatás céljára készül, de egyszer majd a tudományos vizsgálatoknak is fontos forrásait alkotja. Emellett természetesen a tudományos feldolgozás is foglalkozik az újkori kegyhelyekkel. Lexikonszerűen tájékoztat az olaszországi Mária-búcsújáróhelyekről egy 1960-ban megjelent összeállítás, amely 1200 kegyhely gazdagon illusztrált bemutatását adja.⁸⁶ Reggio Emilia-ban, az ismert búcsújáróhelyen rendezett jubileumi kiállítás katalógusa a kegyhelyre vonatkozó legfontosabb levéltári forrásokat is közlést teszi.⁸⁷ M. P. MANUEL XVI. századi trevisói mirakulumszövegeket elemez, a sűrűn látogatott mantuai kegyhelynek pedig R. MARGONARI és A. ZANCA szentelt önálló monográfiát.⁸⁸ A Madonna dell'Arco körül kialakult búcsújáró kultuszt a római néprajzi múzeum kiállítása fényképdokumentáció segítségével mutatta be.⁸⁹ A különböző kegyhelyek gazdag irodalmának felsorolása helyett itt csak egy a loretoi kegyhelyet bemutató, gazdagon illusztrált kiadványra és a luccai Volto Santo kultuszának újabb feldolgozására utalunk.⁹⁰ A piemonti és lombardiai „szent hegyek” zarándokhelyek különleges csoportját alkotják, amelyekkel elsősorban az olasz művészettörténet foglalkozik. A népi vallásosság és a vallásos művészet, Borromei Károly és a pestis a témája a milánói Pinacoteca Ambrosiana 1973-as kiállítási katalógusa első kötetében közzétett tanulmányoknak.⁹¹

A fogadalmi tárgyakkal és képekkel foglalkozó munkák külön csoportját alkotják a búcsújárás olasz irodalmának. A témában P. TOSCHI 1970-ben terjedelmes szakbibliográfiát tett közzé.⁹² Azóta a Società Filologica Friulana kiadásában négy kötetben megjelent a friuli fogadalmi képek korpusza gazdag illusztrációs anyaggal, történeti bevezetéssel, gondos leírással és bibliográfiával.⁹³ A votív-kutatás másik súlypontja Friul mellett Emilia tartományban látszik kialakulni, de A. M. TRIPUTTI személyében Apulia is jeles kutatóra talált.⁹⁴

A vallásos társulatok és a hozzájuk kapcsolódó művészet Olaszországban újabban a művészettörténeti és a helytörténeti irodalomnak egyaránt kedvelt témája. F. FRANCHINI GUELFI a XVII–XVIII. századi liguriai társulatokról ad gondos áttekintést, s a gazdagon illusztrált kiadványból átfogó képet kapunk a körmenetek körülhordozott ötvösmunkákról és figurális csoportokról, az öltözékek gazdagságáról. Külön fejezet szól a könyvben a népi reprezentáció és a tridentini reform kapcsolatáról.⁹⁵ A körmeneti gyeptyákról és zászlókról újabban több könyv is megjelent, itt mégis két régebbi, alapvető tanulmányra hívjuk fel a figyelmet.⁹⁶ A népi vallásosság más képi megnyilvánulásairól jórészt topografikus áttekintések vannak, ezért most csupán a szabadon álló út menti emlékekkel foglalkozó munkákra, valamint a római néprajzi múzeum amulett-állományát feldolgozó katalógusra utalunk.⁹⁷

Az ünnepek kutatása az olasz néprajz egyik központi témája, s innen érthető, hogy az egyházi év ünnepeiről számos tanulmány, monográfia látott napvilágot.⁹⁸ A tör-

⁸³ DE MAIO, R. 1971.

⁸⁴ *Pellegrinaggi e culto dei santi in Europa fino alla prima crociata*. 1963.

⁸⁵ AVRIL, F. — GABORIT, J. R. 1967., PROFETA, G. 1970., GULLI, E. 1972.

⁸⁶ *I mille santuari mariani d'Italia illustrati*. 1960.

⁸⁷ *Reggio Emilia*. 1974.

⁸⁸ MANUEL, M. P. 1973., MARGONARI, R. — ZANCA, A. 1973.

⁸⁹ *Immagine della Madonna dell'Arco*. 1973.

⁹⁰ GRIMALDI, F. 1975., LAZZARINI, P. 1975.

⁹¹ *Il Seicento lombardo*. 1973.

⁹² TOSCHI, P. 1970.

⁹³ MORO, P. 1970., D'ALANO, R. 1971., MORO, P. 1971., LUCHETTA, M. 1972.

⁹⁴ TRIPUTTI, A. M. 1969/a., 1969b.

⁹⁵ FRANCHINI GUELFI, F. 1973.

⁹⁶ CORSO, R. 1921/22., CUTRERA, A. 1925/26.

⁹⁷ FRANZONI, L. 1964., BELLABARBA, R. 1974., ROSSI, A. 1972.

⁹⁸ LANTERNARI, V. 1976., ROSSI, A. 1969., GALLINI, C. 1971., BRONZINI, G. B. 1974³.

téneti vizsgálatok közül kiemeljük R. MANSELLI munkásságát, aki figyelmét elsősorban a középkori népi vallásosság kérdéseinek szenteli, s megkísérli szintézisbe foglalni az eddigi eredményeket.⁹⁹ Az utóbbi évek kiemelkedő történeti munkájaként tarthatjuk számon a korábban boszorkányperek kutatása révén ismertté vált C. GINZBURG könyvét, amely egy XVI. század végén élt olasz falusi molnár világgépét elemzi. A könyv bevezető tanulmányában GINZBURG a forráshasználat kérdéseit és a népi kultúra fogalmának többértelműségét taglalja. Maga a könyv az eretnekséggel vádolt és az inkvizíció által perbe fogott molnár vallomásai alapján rajzolja meg a molnárnak a világról és a teremtsérről alkotott elképzeléseit. Fontos szerep jut az elemzésben a molnár által ismert olvasmányanyag bemutatásának, s így a molnár által olvasott szövegek tartalma és az inkvizitorok előtt tett utalásokból rekonstruált befogadási mód között megfigyelhető különbség egyértelműen tanúsítja, hogy a molnár állásfoglalásai nem vezethetők vissza egyszerűen olvasmányaira, hanem egyrészt a szájhagyományra támaszkodnak, másrészt olyan elgondolásokat idéznek fel, amilyeneket humanista műveltségű eretnek csoportok vallottak. A könyv különleges jelentőségét adja, hogy a molnár elképzelései révén a népi vallásosság olyan rétegeibe nyerhetünk betekintést, amelyekről a kutatásnak eddig nem volt tudomása. GINZBURG munkája nem sorolható egyszerűen a később bemutatásra kerülő mentalitás-történeti kutatások sorába, ez ellen az előszóban maga is erélyesen tiltakozik, s felhívja a figyelmet a mentalitástörténet korlátaira, a módszereiből fakadó jogosulatlan általánosítások veszélyére. Könyve nyomán egy új kutatási terület körvonalai bontakoznak ki, amelyben az általa végzett kutatásokhoz hasonló mikrovizsgálatok sora hozhat majd jelentős új eredményeket.¹⁰⁰ Itt említjük meg, hogy C. GINZBURG szerkesztésében a *Quaderni storici* című neves történeti szakfolyóirat 1979-es évfolyamában tematikus összeállítás jelent meg a középkori népi vallásosság kérdéseit különböző szempontból vizsgáló tanulmányokból.¹⁰¹

S v á j c b a n a népi vallásosság önálló kutatása a századforduló körül kezdődik, egy időben a Svájci Néprajzi Társaság megalapításával (1896) és a különböző publikációs fórumok megteremtésével. Az 1900 előtt megjelent irodalmat — a nem kifejezetten tudományos céllal született írások nagy részét is — külön bibliográfia tartalmazza.¹⁰² A jelentősebb munkák azóta a Svájci Néprajzi Társaság támogatásával jelentek meg — a folyóiratokban napvilágot látott tanulmányokon kívül — különböző könyvsorozatokban és a Svájci Néprajzi Atlasz kötetiben.¹⁰³ Számos értékes adat található a négy nemzeti szótár anyagában is.¹⁰⁴ 1938-ban E. BAUMANN vezetésével és a Néprajzi Társaság támogatásával nagyarányú munka kezdődött a templomok, kápolnák, múzeumok és más gyűjtemények anyagában található fogadalmi tárgyak és búcsús emlékek számbavételére. Ezt követően több kisebb tanulmány jelent meg a búcsújárásról és a fogadalmi szokásokról, amelyek rendszerint egy-egy kegyhely vagy egy jól körülhatárolt terület állományát vették vizsgálat alá, s az alapját alkothatták volna a svájci búcsújárás összefüggő történetének. BAUMANN halála (1955) azonban félbeszakította a munkát, a felhalmozott anyag azóta lényegében paragon hever, s az újabb feldolgozásoknak az anyaggyűjtést meg kell ismételniük.¹⁰⁵ BAUMANN összegyűjtött tanulmányai azóta kötetben is megjelentek, a munka használatát azonban a jegyzetanyag hiánya nagyban nehezíti. A svájci búcsújáróhelyek topográfiáját R. HENGGELEK készítette el 1968-ban.¹⁰⁶

A népi vallásossággal foglalkozó újabb svájci munkák a következő nagyobb témakörökbe sorolhatók: vallásos népszokások, az egyházi év, búcsújárás és ereklyék, a szentkultusz formái, az eukarisztia tisztelete, a hétköznapi vallásosság, vallásos népi elbe-

⁹⁹ MANSELLI, R. 1975., 1978.

¹⁰⁰ GINZBURG, C. 1976.

¹⁰¹ *Quaderni storici*, Nr. 41. maggio-agosto 1979. vö.: *Ricerche di storia sociale e religiosa* 11 (1977).

¹⁰² *Bibliographie zur schweizerischen Landeskunde*. 1907–1910.

¹⁰³ *Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde* 1902-től, *Volksstum der Schweiz* 1941-től, *Beiträge zur Volkskunde* 1981-től, *Atlas der Schweizerischen Volkskunde* 1950-től.

¹⁰⁴ *Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache* 1881-től, *Glossaire des Patois de la Suisse Romande* 1924-től, *Dicziunari Rumantsch Grischun* 1939-től, *Vocabolario dei dialetti della Svizzera italiana* 1952-től.

¹⁰⁵ ANDEREGG, K. 1979. 194., BAUMANN, E. 1946., 1951., é. n.

¹⁰⁶ HENGGELEK, R. 1968., LÜTHOLD-MINDER, I. 1979.

szélés és népének, kalendáriumok.¹⁰⁷ Több tanulmány, illetve monográfia vizsgálja a protestáns népi vallásosság és népi kultúra (pl. a konfirmáció), a zsidó néprajz, a lakásdíszítés, a katakombaszentek és a boszorkányhit kérdéseit, s egy átfogó történeti forrásmunka mellett meg kell említenünk R. WEISS alapvető munkájában a vallásosságról szóló összefoglalást.¹⁰⁸ Ezek a művek kezdetben jórészt leíró jellegűek, történeti forrásanyagra vagy megfigyelésekre és kérdőívekre támaszkodnak, s az értelmezés csak lassan kerül bennük előtérbe.

Újabban a kutatók személyes érdeklődésének megfelelően a szomszédos tudományágakkal való kapcsolatkeresés igénye is kifejezésre jut. Így például L. CARLEN az egyházi jogtörténet és a búcsújárás kölcsönös vonatkozásait vizsgálja, W. HEIM a liturgia-történet és a népi vallásosság határterületei iránt mutat érdeklődést, I. BAUMER pedig példászerű kegyhely-monográfiája után a búcsújárás cselekvés- és kommunikációelméleti megragadására tesz kísérletet.¹⁰⁹ BAUMER ezenkívül tagja a vallásszociológusok svájci egyesületének — a fogadalmi táblákat például a társadalomtörténeti összefüggések figyelembevételével vette vizsgálat alá —, más néprajzi munkáiban pedig a nyelvészet iránti alapvető vonzalma jut kifejezésre.¹¹⁰ A genfi etnológusok — mintegy a néprajz és az európai etnológia egymáshoz történő közelítésének szándékával — kiállítást rendeztek a katolikus és protestáns területek népi vallásosságáról.¹¹¹ Az általuk *Mémoire vivante* címen kiadott sorozat több kötete is gazdag anyagot tartalmaz a vallásos elképzelések és cselekvések vizsgálatához. A szociológia értékproblematikája és a néprajz fenomenológiai-hermeneutikai megközelítése jól egészíti ki egymást a genfi, a zürichi és a berni egyetem vallásszociológiai vizsgálataiban.¹¹² Azokon az egyetemeken, ahol teljes létszámú néprajzi tanszékek működnek (Zürich, Basel), időről időre a népi vallásosság témái is szóba kerülnek az előadásokon, szemináriumokon és a disszertációkban. Ugyanez figyelhető meg Fribourgban és Neuenburgban, ahol az etnológia tanszékek ismerik fel a néprajz jelentőségét. (Csak zárójelben utalunk a neuenburgi Etnológiai Múzeum 1981-ben megrendezett A. v. GENNEP- emlékkiállítására, amely a néprajzi jelenkutatás bemutatása keretében számos vallási vonatkozást is tartalmazott.) A luzerni és a churi egyetem teológiai karán és a teológiai főiskolákon (papi szemináriumokban) a népi vallásosság oktatása még nem intézményesült ugyan, de más szakok vagy tanulmányi hetek (így pl. Luzern 1981) keretében alkalmasszerűen előfordul, a bázeli Svájci Néprajzi Múzeum pedig a népi vallásosság anyagát bemutató állandó kiállítása mellett bizonyos időközönként speciális vallási tematikával időszakos kiállításokat is rendez.

A pasztorációs érdeklődés a fő mozgatóereje a népi vallásosságra irányuló spanyolországi és a vele szoros kapcsolatban álló latin-amerikai vallásszociológiai kutatásoknak.¹¹³ Ez a szociológiai kutatás a 60-as években csaknem kizárólag leíró jellegű volt, és jórészt a gyakorlati pasztoráció alátámasztására szolgált: elsősorban a vallásgyakorlat formáival foglalkozott a hivatalos egyházi kifejezésformák átvétele szempontjából anélkül, hogy a népi kultúra saját jellegzetességeit különösebb figyelemre méltatta volna.¹¹⁴ A következő lépésben a szociológia már kísérletet tett a valóság értelmezésére is, de a gyakorlati vonatkozásoktól még ekkor sem tudott elszakadni.¹¹⁵ A teológiai reflexió felől a fenomenológiai és antropológiai megközelítés irányába tájékozódik újabban A. L. ORENSANZ, L. MALDONADO, Mateos és Martín VELASCO.¹¹⁶ Martín VELASCO a népi vallásosság jelenségeinek és változásának leírása mellett fogalmi

¹⁰⁷ CURTI, N. 1947., HOFFMANN-KRAYER, E. 1940²., THALMANN, R. 1981., MÜLLER, I. 1964., ANDEREGG, K. 1979., STÜCKELBERG, E. A. 1902., HEIM, W. 1961., HAHN-WOERNLE, B. 1972., KRÖMLER, H. 1949., BRUNOLD-BIGLER, U. 1982., CRETZ, B. 1980.
¹⁰⁸ STURZENEGGER, H. 1970., ACHERMANN, H. 1979., MEILI, D. 1980., ZEHNDER, L. 1976., WEISS, R. 1978²., TRÜMPY, H. 1969., WELTI, E. 1967., BURCKHARDT-SEEBASS, Ch. 1975., GANTNER, T. 1970

¹⁰⁹ BAUMER, I. 1976., 1977a., CARLEN, L. 1982., HEIM, W. 1983.

¹¹⁰ CREUX, R. 1980., BAUMER, I. 1977b., 1980/81., 1981.

¹¹¹ *De la terre à la foi*. 1982.

¹¹² Vö.: a Ch. LALIVE D'EPINAY vezetése alatt álló genfi szociológiai iskola munkáit, valamint a genfi Etnológiai Múzeum által *Mémoire vivante* címen kiadott gyűjteményt (Lausanne), továbbá SCHMIDTCHEN, G. 1979²., RÜEGG, W. 1982.

¹¹³ SASTRE GARCÍA, V. J. 1977., LLOPIS, J. 1977., SCANNONE, J. C. 1979., 1980.

¹¹⁴ DUCASTELLA, R. — MARCOS, J. — DIAZ MOZAZ, J. M. 1967., VÁZQUEZ, J. M. 1967.

¹¹⁵ SASTRE GARCÍA, V. J. 1977. 124.

¹¹⁶ VELASCO, J. de D. M. 1971., ORENSANZ, A. L. 1974., MALDONADO, L. 1975.

tisztázásra és pontos definíciókra törekszik. A. L. ORENSANZ kísérletet tesz a háború utáni idők főbb spanyolországi vallási mozgásainak objektív megragadására és periodizálására. L. MALDONADO szintézis jellegű könyvének első részében a spanyol vallási ünnepek leírását adja. A második részben különböző értelmezési kulcsokat dolgoz ki a népi vallásosság megértéséhez, a harmadik részben pedig a népi vallásosság és a liturgikus kultusz kapcsolatának történeti áttekintését nyújtja.

Az egyre szaporodó latin-amerikai pasztorálszociológiai irodalomból P. A. RIBEIRO DE OLIVEIRA-nak a „szent”-hez fűződő viszony meghatározására irányuló tanulságos tipologizálási kísérlete mellett kiemeljük N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ tanulmányát, amely a plébániai jegyzőkönyvek alapján a filiák és az anyaegyházközsg közti viszonyt, az egyes falvak vallási ellátottsága közti különbséget elemzi, s magyarázatot keres a pasztorációs tevékenységben megfigyelhető aktivitásbeli eltérésekre.¹¹⁷

A népi vallásosság különböző területeivel foglalkozó újabb kelet-európai irodalomból sajnos csak néhány munkát tudunk megemlíteni. Délkelet-Európában első sorban a nyugat-európai országok néprajzkutatói végeznek eredményes vizsgálatokat, ezek közül itt L. KRETZENBACHER kelet—nyugati kapcsolatokat feltáró, széles kitékintésű munkásságára utalunk.¹¹⁸ Csehszlovákiában és Lengyelországban jórészt a vallásos népművészet tárgyai állnak a főként esztétikai szempontokat érvényesítő kutatás előterében. Így például jó összefoglalás áll rendelkezésünkre a cseh és szlovák, lengyel és román népi üvegfestészetről, a szlovákiai fafaragásnak a különböző kegyhelyek kegyképtípusaihoz kapcsolódó emlékeiről.¹¹⁹ Lengyelországban S. CZARNOWSKINAK a lengyel népi kultúra vallási alapvonásait kultúraelméleti megközelítésben tárgyaló tanulmánya mellett több feldolgozás született az út menti keresztek, kápolnák plasztikájáról és ikonográfiájáról — melyeknek egyébként német és francia területen kiterjedt irodalma van. Az előállító festőműhelyek munkáját néprajzi és művészettörténeti eszközökkel vizsgálja A. KUNCZYŃSKA-IRACKA. Témájához az előállítás problematikája felől közelít, s ezért a czestochowai festőközpont általa körülhatárolt anyaga alapján olyan kérdéseket boncol, mint a céhes művészet és a népművészet kapcsolata, az ikonográfiai előképek, motívumok átalakulása és funkciója, a festőnek mint alkotó egyéniségnek a jelentősége a népi festészetben stb. A kiterjedt forráskutatásra alapozott munka nemcsak a lengyel vallásos népi festészet történetének fontos adaléka, hanem jó példát mutat a búcsújáróhelyek körül kialakult kultusz egyik fontos alkotó elemének elemzésére.¹²¹ A szakrális művészet témájának a népművészetben belül a lengyel kutatás más alkalommal is jelentős figyelmet szentelt: a krakkói néprajzi múzeum 1970-ben például önálló kiállításon mutatta be a vallásos népi grafika termékeit, s a népi festészetrel és fafaragással foglalkozó munkák is gyakran érintik a vallásos ikonográfia kérdéseit.¹²² A lengyel fafaragással számos rokon vonást mutató litván népi plasztika történetét reprezentatív kötetben tanulmányozhatjuk.¹²³

3. Intézmények

Külön kell szólnunk a népi vallásosság jelenségeit intézményes keretek között módszeresen feltáró kutatásokról. Először az utóbbi néhány évben rendkívül intenzívvé vált kiállítási tevékenységről és az ezeket dokumentáló katalógusokról teszünk említést. Ezek a vállalkozások azért is érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert nem csupán a nagyközönségnek tesznek hozzáférhetővé egy addig kevésbé ismert vagy teljesen ismeretlen tárgyi világot, hanem rendszerint a tudományos kutatás szempontjából is jelentős értéket képviselnek.

A második világháború után legnagyobb rendszerességgel a L. SCHMIDT vezetése alatt álló Osztrák Néprajzi Múzeum törekedett arra, hogy a népi vallásosság témakörébe tartozó különféle tárgycsoportokat bemutassa. SCHMIDT a búcsújárás kutatását már

¹¹⁷ RIBEIRO DE OLIVEIRA, P. A. 1972., SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N. 1967.

¹¹⁸ KRETZENBACHER, L. 1965., 1971., 1975., 1976., 1977.

¹¹⁹ PIŠUTOVÁ, J. 1979., GRABOWSKI, J. 1968., DANCU, J.—DANCU, D. 1979., KOVAČEVIČOVÁ, S.—SCHREIBER, B. 1971., HALLER, R. 1984².

¹²⁰ CZARNOWSKI, St. 1958., SEWERYN, T. 1958., CHĘTNIK, A. 1977., BŁASZCZYK St. 1975., HARASYNOWICZ-BRONINSZYC, J. 1977.

¹²¹ KUNCZYŃSKA-IRACKA, A. 1978.

¹²² OTTO-WISSOWA, W. 1970., KRZYSZTOFOWICZ, S. 1970., PIWOCKI, K. 1980., ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT, A.—KRZYSZTOFOWICZ, S. 1965., KUNCZYŃSKA-IRACKA, A. 1983.

¹²³ KANCEDIKAS, A. 1974.

1948-tól bevonta a múzeum keretében kultúrtörténeti módszerekkel folyó néprajzi vizsgálatokba. Ezt tükrözte az ausztriai Mária-búcsújárás történetéről 1954-ben rendezett időszaki kiállítás, amely a múzeum évtizedek óta szaporodó állományából, valamint G. GUGITZ időközben megvásárolt magángyűjteményéből állt össze. Néhány év múlva a tudatos gyűjtőtevékenység révén lehetővé vált, hogy 1959-ben az 1946–1958 között szerzett fogadalmi képeknek szenteljenek önálló kiállítást. 1960-ban kerülhetett sor a múzeum anyagának az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó részéből a keleti egyházak vallásos népművészetét bemutató kiállítás megrendezésére. 1966-ban a bécsi orsolyita kolostor egykori gyógyszer-tárában létrejött az első állandó kiállítás a vallásos népművészet témaköréből. A kiállítás tárgyai jól illeszkednek a helyiségek megőrzött berendezéséhez, katalógusa pedig abban különbözik az előző kiállítások katalógusaitól, hogy a tárgyfélések adatszerű leírásán kívül tanulmányokat is tartalmaz a gyűjtemény keletkezéséről, anyagáról, valamint az orsolyiták és a többi bécsi kolostor házipatikájának a gyógyászatban játszott szerepéről.¹²⁴

A barokk népi vallásosság, s ezen belül Nepomuki Szt. János tisztelete állt a középpontjában a múzeum egy másik külső kiállítási együttesében, a gobelsburgi kastélymúzeumban 1971-ben megrendezett időszaki kiállításnak. L. SCHMIDT nevéhez fűződik a klagenfurti egyházmegyei múzeum anyagából 1970–1971-ben a bécsi Belvedere-ben a karintiai középkori népi vallásosság műtárgyaiból rendezett kiállítás, amely a különböző kardinális rétegekhez kapcsolódó vallási tendenciák és kifejezésformák bemutatására vállalkozott. 1975-ben került sor a kismáriacelli volt bencés kolostorban a máriacelli kegyhely és búcsújárás történetét megrajzoló állandó kiállítás megvalósítására. A kiállítás első része a Bécsből Máriacellbe tartó zarándoklatok fontos állomáshelyét jelentő kismáriacelli kolostor történetét dokumentálja, a második részben a „via sacra” tárgyai, az útközlésben végzett ájtatosságok emlékei láthatók, a harmadik részben pedig a népi vallásosságnak a kegyhelyhez szorosan kapcsolódó, főleg XVIII–XIX. századi emlékei találhatók. A kiállítás katalógusának tanulmányai a búcsújárások európai háttere elé állítva vizsgálják Máriacell és a via sacra történetét, sorra veszik a népi vallásosságnak a via sacra mellett felállított emlékeit, s elemzik az V. Ferdinánd által 1833-ban Bécsből Máriacellbe tett zarándoklatról festett aquarellsorozatot.¹²⁵ A legújabb vállalkozások közül kiemelkedik az Osztrák Tudományos Akadémia jelenkutatással foglalkozó néprajzi intézete és az Osztrák Néprajzi Múzeum által a nagy hagyományokkal rendelkező burgenlandi népi színjátszásról Mattersburgban megrendezett időszaki kiállítás (1982). Az ehhez kapcsolódó katalógus összeállítói arra vállalkoztak, hogy a kiállítás szerkesztését hűen követő tanulmányok szövegébe szervesen beépítsék a bemutatott tárgyi, képi és szöveges anyagot. Az alapul szolgáló koncepció értelmében így kerül sor a leggyakrabban vallási vonatkozásokkal rendelkező laikus színjátszás megjelenési formáinak, szövegeinek és motívumainak, a játék körülményeinek, közönségének, funkciójának és hatásának vizsgálatára, valamint a színjátékformák műfajainak részletes bemutatására.¹²⁶

Az Osztrák Néprajzi Múzeum mellett német nyelvterületen leggazdagabb anyaggal a müncheni Bajor Nemzeti Múzeum rendelkezik. Ennek alapját R. KRISS vetette meg, amikor a vallásos néphit fenomenológiájára irányuló kutatásai eredményeként létrejött, Európán túli területeket is felölelő magángyűjteményét a múzeumnak adományozta. Az állandó kiállítást a múzeum igazgatója, L. KRISS-RETTEBECK rendezte meg, s a gyűjtemény tanulmányozása és feldolgozása közben elért tudományos eredményeit a népi vallásosság kép-jelszerű megnyilvánulásaival gazdagon illusztrált könyvben tette közzé.¹²⁷ Ez a kiterjedt gyűjtőmunka volt az alapja nemcsak R. KRISS egész életén át folyamatos publikációs tevékenységének, hanem ez tette lehetővé azt is, hogy L. KRISS-RETTEBECK és H. KRISS-HEINRICH (R. KRISS két örökbefogadott fia) a gyűjtemény egyes részleteit feldolgozva önálló köteteket és tanulmányokat tegyen közzé például a votív-képekről és az amulettekről, Európa búcsújáróhelyeiről, az iszlám néphitről, a mai görög és délolasz búcsújárásról stb.¹²⁸ 1984 nyarán a múzeum a búcsújárás európai hagyományait bemutató reprezentatív időszaki kiállítást rendezett, melyhez a kiállított tárgyakat dokumentáló kisebb katalógus mellett egy mintegy 40 szerzőt és a búcsújárás

¹²⁴ *Marianische Wallfahrten in Österreich 1954., Votivbilder aus Österreich 1959., Volkskunst der Ostkirche 1960., SCHMIDT, L. 1967.*

¹²⁵ *Barocke Volksfrömmigkeit 1971., SCHMIDT, L. 1970/71., GRÜNN, H. 1975.*

¹²⁶ *Volkschauspiel im Burgenland 1982.*

¹²⁷ KRISS-RETTEBECK, L. 1963.

¹²⁸ SCHMIDT, L. 1973., KRISS, R.—RETTEBECK, L. 1950., KRISS, R.—KRISS-HEINRICH, H. 1955., 1962., CHORHERR, E. 1983.

témájának sokszempontú megközelítését felvonultató tanulmánykötet is megjelent.¹²⁹ A müncheni állandó kiállítás mellett azóta több kisebb állandó bemutató is létrejött a népi vallásosság tárgyaiból, ezek közül a münchenivel gazdagságban csaknem vetekszik a freisingi egyházmegyei múzeum egyelőre még feldolgozatlan anyaga.¹³⁰

Az egy-egy tájegység jellegzetes tárgyait bemutató kisebb időszaki szemlék helyett fordítsuk figyelmünket néhány ugyancsak időszakai, de jelentős intézményi összefogással és anyagi áldozattal megrendezett, egy-egy téma átfogó bemutatását célzó összeállítás felé. A rózsafüzér és a vele kapcsolatos középkori áhítatgyakorlatok és képzőművészeti ábrázolások álltak egy 1975-ben Kölnben megrendezett kiállítás középpontjában. Ugyan- ezt az anyagot a barokk vallásosság emlékeivel kiegészítve a következő évben a bajor- ország Freisingben is megtekinthették a látogatók.¹³¹ Illó módon a bruchsalii barokk kas- télyegyüttes adott helyet a baden—würtembergi barokk művészetet és kultúrát bemu- tató nagyszabású kiállításnak (1981), amely jelentős számban vonultatta fel a népi kultúra vallási vonatkozású tárgyfeleseit is, beleállítva azokat a megfelelő társadalmi-kultu- rális kapcsolathálózatba. A katalógus második kötetében több tanulmány foglalkozik a terület népi vallásosságával, s a kiállításához kapcsolódóan sor került a tájegységi barokk kori búcsújárását vizsgáló tudományos ülészekre.¹³² Néprajzi vonatkozásai miatt kell említenünk a nürnbergi Germán Nemzeti Múzeumnak egyetlen tárgyfeleseit, az érmet, a szokás- és hitvilág összefüggéseibe beillesztő reprezentatív kiállítását és a hozzá kapaso- lódó katalógust. Ugyanitt került sor a múzeum grafikai gyűjteményéből származó XVI. századi asztronómiai, asztrológiai és apokaliptikus vonatkozásokat tartalmazó egylapos nyomtatványok bemutatására (1982). Egyéni megközelítésben mutatta be a katolikus és protestáns vallásosság tárgyait az utrecht Rijksmuseum het Catharijneconvent, amikor a középkortól napjainkig tömegelőállításal készült tárgyfeleseit válogatott össze és helyezett egymás mellé (1982). Alsófrank magángyűjteményekből származó üvegekpek álltak a würzburgi Mainfränkisches Museum 1983-as kiállításának középpontjában. A katalógus nem csupán a több mint 400 üvegekép fényképpel kiegészített tárgyszerű leírá- sát, a feltételezett előállítás helyek és azon belül ikonográfiai típusok szerinti csoportosí- tását nyújtja, hanem röviden bemutatja az üvegekpek előállításának technikai és gazda- sági körülményeit, valamint a műfaj fejlődését.¹³³

A tematikus időszak kiállítások között kivételes hely illeti meg az egy-egy jelentős tiszteletben részesített szent emlékére rendezett jubileumi kiállításokat. Itt csak az átfogó jelentőségű, néprajzi vonatkozásokkal is rendelkező újabb vállalkozásokból emelünk ki néhányat. A salzburgi Szt. Péter-apátság volt a színhelye a Nepomuki Szt. János szentté- avatásának 250. évfordulója alkalmából (1979) és a Szt. Benedek születésének 1500. évfor- dulója alkalmából (1980) rendezett nagyszabású kiállításoknak. A Szt. Erzsébet halálának 750. évfordulóján rendezett kiállítások között a marburgi volt a legreprezentatívabb (1981). 1982-ben Assisi Szt. Ferenc születésének 800. évfordulóján Európa-szerte ugyan- csak több kiállítást rendeztek, ezek közül is kiemelkedett a Krems—Stein-ben létrehozott vállalkozás. Számos magyar vonatkozása miatt említjük meg a különösen a szomszédos Ausztria kultúrájában szerepet játszó Szt. Severin halálának 1500. évfordulója alkalmá- ból rendezett enns-i bemutatót (1982).¹³⁴ Mindezeknek a kiállításoknak közös jellemzője, hogy jelentős intézményi, nemzetközi és tudományközi összefogással jöttek létre, a hoz- zájuk kapcsolódó — már-már önálló műfajnak számító — terjedelmes katalógusok pedig a bennük közzétett nagymennyiségű új tudományos eredmény révén máris nélkülözhe- tetlen részét alkotják az egy-egy szent kultuszával foglalkozó kutatásoknak. A kataló- gusokban található kifejezetten néprajzi igényű tanulmányok megközelítésmódjának új- szerúsége abban van, hogy a kultuszmozzanatok vizsgálata mellett rendszerint súlyt helyeznek a kultuszt motiváló gazdasági, kulturális és vallási összetevőkre, s így tesznek kísérletet az egy-egy szent kultusza által a társadalom különböző rétegeiben betöltött funkciók meghatározására.

¹²⁹ RAFF, Th. 1984., KRISS-RETTEBECK, L.—MÖHLER, G. 1984.

¹³⁰ STEINER, P. 1978.

¹³¹ 500 Jahre Rosenkranz. 1975., STEINER, P. 1976.

¹³² Barock in Baden-Württemberg 1981.

¹³³ MANÉ, H.—VEIT, L. 1982., JANECK, A. 1982., Vroomheid per dozijn 1982., BRÜCKNER, W.—MUTH, H.—TRENSCHEL, H.—P. 1983.

¹³⁴ 250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk 1979., 1500 Jahre St. Benedikt Patron Europas 1980., Sankt Elisabeth 1981., KÜHNEL, H.—EGGER, H.—WINKLER, G. 1982., Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung 1982.

A népi vallásosság jelenségeinek intézményes keretek között történő feltárásában a múzeumok mellett Európa-szerte jelentős helyet foglalnak el a különböző tudományos intézetek, ahol a szervezeti keretek tartósan biztosítják a források folyamatos feltárását és feldolgozását, a hosszabb távú kutatási tervek megvalósítását. Ezek közül is csupán a fontosabbakat emeljük ki. Így például német területen azoknak az egyetemeknek a fele, ahol néprajzi oktatás folyik, Bajorországban található (9), s itt a rendkívül specializálódott oktatás keretében csaknem mindenütt folyik a népi vallásosság egyik-másik részterületének kutatása. Jellemző az adat, amely szerint például az 1981–1982-es tanévben hat bajor egyetemen a vallási tematikájú szakdolgozatok csaknem 1/4-ét tették ki a néprajzi tanszékekhez benyújtott összes vizsgadolgozatnak.¹³⁵

Az egyetemi intézetek közül kiemelkedik a würzburgi, ahol a német filológiai intézetben W. BRÜCKNER irányításával a német néprajz germanisztikai és filológiai hagyományaihoz kapcsolódva évek óta folynak ilyen jellegű rendszeres vizsgálatok, melynek eredményeit kiadványsorozatban teszik közzé.¹³⁶ Bár a német néprajzi kongresszusokon csaknem mindig szerepel a népi vallásosság valamelyik aspektusa, W. BRÜCKNER értelmét látta újjászervezni a nagy hagyományokkal rendelkező Görres-Gesellschaft néprajzi szekcióját, s az itt folyó munkákhoz kapcsolódva a társaság megbízásából 1978-ban elindítani a *Jahrbuch für Volkskunde* új folyamát.¹³⁷ A néprajzi szekció mindig a társaság évi kongresszusán ülészik, ahol az előadások egy-egy jól körülhatárolt témakörben hangzanak el, s az időszaki kiadvány elsősorban ezeknek a vallásos élet dimenzióit történeti-néprajzi eszközökkel vizsgáló kutatásoknak a rendszeres megjelenését biztosítja. Az évkönyv két szerkesztője, W. BRÜCKNER és H. DÜNNINGER látható módon arra törekszik, hogy a hagyományos történeti-filológiai megközelítésen kívül helyet adjon az újabb társadalomtudományi módszerekkel végzett tárgy-, motívum- és esztétikortörténeti vizsgálatoknak is. A tanulmányok egy része meghatározott forráscsoportok feltáró eljárásait ismerteti, más része a szekcioreferátumokból áll össze. Így az eddigi számokban sokoldalú megközelítésben olvashatunk például a búcsújárás jelenségeiről, a vallásos társulatokról, a szentisztelet speciális megnyilvánulásairól, a szokáskutatás problémáiról, az áhítatirodalom műfajainak hatástörténeti kérdéseiről, az ellenreformációs építészeti politikáról és a XIX. századi tömegvallásosság megszervezéséről.

Ebben az összefüggésben kell megemlítenünk a német néprajzkutatás egyik vezető kutatóhelyét a tübingeni egyetemen, amely a 60-as évektől kezdve határozott ideológiakritikai céllal ún. empirikus kultúrátkutatókat foglaltat. A H. BAUSINGER vezetése alatt álló intézet 1963-ban kiállítást rendezett a vallásos népszokások, és evangélikus népi vallásosság és a búcsújárás tárgyi megnyilvánulásairól, s az anyag egy részét H. BAUSINGER előszavával, H. SCHWEDT, M. SCHARFE és R. SCHENDA tanulmányaival kötetben is megjelentette. A vállalkozás jelentősége elsősorban abban van, hogy itt került először szélesebb körű bemutatásra a német nyelvterület délnyugati részén élő különböző felekezetek vallási kultúráját reprezentáló tárgye gyűjtes, amely eddig a tudományos érdeklődés szemében is háttérbe szorult a bajor—osztrák kultusztáj látványosabb megnyilvánulásaival szemben.¹³⁸ Az intézethez kapcsolódó újabb kiadványok témái között egymás mellett állnak a jelenkori szentisztelet és az evangélikus szentképek, a kisebbségi csoportok vallásossága, a katolikusok—protestánsok közti helyi konfliktusok és a pietizmus kérdései.¹³⁹ Lényegében az itt kidolgozott társadalomtörténeti módszert fejleszti tovább és alkalmazza az intézettől azóta megvált R. SCHENDA a XVI—XIX. századi népszerű olvasmányanyagok irodalomszociológiai elemzésében, s aki a német nyelvű szövegeket nemzetközi összefüggéseikben vizsgálja, különös tekintettel az időközben jelentőssé vált francia népi ponyvakutatás eredményeire.¹⁴⁰

A német intézetek közül megkülönböztetett figyelmet érdemel még a freiburgi egyetem teológiai fakultásán működő Institut für religiöse Volkskunde. Az intézet R. BAUMER irányításával biztosítani kívánja egyrészt az egyetem különböző tanszékein és a város más tudományos intézményeiben különböző céllal folyó kutatásoknak a népi vallásosság vizsgálata szempontjából való koordinálását. Másfelől célja a feltáró és dokumentatív munkának nemcsak a freiburgi érsekség, hanem egész Baden—Württemberg, az

¹³⁵ *Zulassungsarbeiten für das Lehramt* 1981. 1982.

¹³⁶ *Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte* 1976-tól.

¹³⁷ *Jahrbuch für Volkskunde* (Neue Folge) 1978-tól.

¹³⁸ SCHARFE, M.—SCHENDA, R.—SCHWEDT, H. 1967.

¹³⁹ SCHARFE, M. 1968., 1968/69., 1969., 1971., 1980., JEGGLE, U. 1969., KORFF, G. 1970., KÖHLE-HEZINGER, Ch. 1976.

¹⁴⁰ SCHENDA, R. 1961., 1970., 1976.

egykori konstanzi püspökség és a freiburgi érsekséggel határos bel- és külföldi püspökségek területére történő kiterjesztése. A számbavétel a tárgyi emlékekre, a képi és szöveges forrásokra, valamint a szokáselemekre egyaránt kiterjed. Mindezeket katalógusok, bibliográfiák, archívumok stb. segítségével teszik hozzáférhetővé a további tudományos feldolgozás számára. A jelentős szakkönyvtár mellett megvetették az alaptirodalom termékeit magába foglaló könyvgyűjteménynek, s jól kezelhető rendszert dolgoztak ki a szentképgyűjtemény használatára.¹⁴¹

Német nyelvtérületen maradvá említést érdemel még a L. SCHMIDT által létrehozott osztrák Institut für Gegenwartsvolkkunde keretében folyó munka. Bár a ma K. BEITL vezetése alatt álló intézet vizsgálatainak előterében a jelen néprajzi kutatása áll, a kiadványsorozat tanúsága szerint ezen belül is megkülönböztetett figyelmet fordítanak például a gyári munkások szokásanyagára, az életfordulók körül rituális cselekmények, a társulatok stb. problematikájára.¹⁴²

A skandináv kutatás legújabb fejleménye a lundi egyetem vallásetnológiai központjának a megalakulása A. GUSTAVSSON vezetésével 1982-ben. A vállalkozás nemcsak a lundi egyetem egyháztörténeti intézetének hagyományaihoz és a skandináv etnológiai vizsgálatokhoz kapcsolódik, hanem bőven merít a különböző nyugat-európai (elsősorban a francia és a német) népi vallásosság-kutatások ösztönzéseiből is. Az intézet célja egyrészt a kutatás és a dokumentáció összekapcsolása a népi vallásosság történeti és jelenkori aspektusait vizsgáló európai etnológia területén, másrészt a különböző vallásetnológiai kutatások összehangolása a rokon teológiai és társadalomtudományi diszciplínákkal.¹⁴³

A vallásosság történeti és jelenkori kérdéseivel foglalkozó, a különböző egyetemi tanszékeken és más tudományos intézetekben egymással párhuzamosan futó franciaországi kutatások koordinálását jelenleg egy, a Nemzeti Tudományos Kutató Központ (CNRS) mellett működő, összesen 180 főt számláló „Greco” nevű szakcsoport végzi. A CNRS szociológiai osztálya már az 1950-es években felállított egy vallásszociológiai munkaközösséget, ezt az újabb vállalkozást 1976-ban hozták létre. A szakcsoport munkája az egész francia kereszténység történetére kiterjed, s foglalkoznak a zsidóság franciaországi helyzetével is. Időszaki kiadványuk alapján képet kapunk a munkaközösség szervezeti felépítéséről, kutatási témáiról és az egyes munkatársak publikációs tevékenységéről.¹⁴⁴ A népi vallásosság vizsgálatát 22 kutató végzi egyetemi hallgatók és levéltárosok bevonásával. A legfontosabb feladatnak jelenleg azt tartják, hogy összeállítsák és minél előbb a kutatók rendelkezésére bocsássák az utóbbi 20 évben Franciaországban a népi vallásosság témájában megjelent írások annotált bibliográfiáját. A bibliográfiában felölelt időtartam a középkortól a jelenig terjed, főbb tematikus csoportjai a következők: 1. Elméleti, módszertani és forrásfeltárási kérdések, 2. Áhítatirodalom, prédikáció, 3. Plébániák, kegyhelyek, 4. Zarándoklatok, 5. Ünnepek, szokások, 6. Csodák, 7. Társulatok, társulati szokások, 8. Kultikus tárgyak, 9. Ikonográfia. A bibliográfia készítői az országot a megyehatárokhoz közel álló területekre osztották fel egymás között, mivel a lokális jellegű irodalom feltárása csak így lehetséges. A „Greco” szakcsoport további kutatási témái is részben érintkeznek a népi vallásossággal. Ezek között szerepel a keresztény missziós gondolat változásának, a reformáció XVI. századi kérdéseinek, a XX. századi vallásos ifjúsági egyesületeknek a vizsgálata, az egyházmegyei látogatások forrásanyagának feltárása, valamint az ország új vallási térképének az elkészítése és egy, a XIX–XX. századi vallásossággal kapcsolatban álló személyiségeket bemutató életrajzi lexikon összeállítása. A munkacsoport ezenkívül különféle szakkonferenciákat hív össze: 1981 szeptembere és 1982 szeptembere között például összesen 28, a vallásos élet valamely részjelenségét középpontba állító tudományos tanácskozást rendeztek.

4. Új elméleti, módszertani törekvések

Az elméleti és módszertani szempontból jelentős újabb kezdeményezések közül megkülönböztetett figyelmet érdemel a francia társadalomtörténeti kutatások egyik ágának, a mentalitástörténetnek a népi vallásosság történeti formáit új vagy

¹⁴¹ WELKER, K. 1974.

¹⁴² *Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkkunde* 1974-től.

¹⁴³ BRINGÉUS, N.-A. 1982/a.

¹⁴⁴ *Greco* N° 2. *Histoire religieuse moderne et contemporaine. Rapport d'activité 1980–1982*. 1982. Juin. v.ö. a CNRS központi kurrens vallástörténeti és tudományi bibliográfiáját: *Bulletin signalétique. Histoire et sciences des religions*. 1947.

eddig kevésbé hasznosított források csoportok alapján, új módszerekkel feltáró vonulata. A mentalitástörténet előzményei közé számít néhány, a század első felében készült kultúrtörténeti munkát, amely hermeneutikus megközelítéséből fakadóan ma is figyelemre tarthat számot. Ilyen például H. BREMOND 11 kötetes vállalkozása a vallásos érzés változásáról Franciaországban: BREMOND következtetései több ponton megegyeznek például a párizsi végrendeletek alapján végzett újabb kutatások eredményeivel.¹⁴⁵ A mentalitástörténet kialakulása a 60-as években lényegében három történész — L. FEBVRE, G. DUBY és R. MANDROU — nevéhez fűződik, itt csupán a vallási vonatkozásokat előtérbe állító kutatások közül említünk néhányat. A mentalitástörténet egyik jellemzője, hogy képviselői széles körben alkalmazzák a kvantifikáló (szeriális) megközelítési módszert, ami különösen a történeti folyamatok követését célzó, hosszabb időtartamot felölölő vizsgálatoknál (*longue durée*) jár eredménnyel.

Az első jelentős munkák a halál témájáról születtek. A téma felvetője, Ph. ARIES valóságos „halál-divatot” indított el munkáival, melynek egyébként újabban német területen is megvan a párhuzama.¹⁴⁶ A kérdést kvantifikáló módszerrel először M. VOVELLE közelítette meg, amikor a tisztítótűzben szenvedő lelkeket ábrázoló provençai oltárképeket elemezte. Ezt követően jelent meg VOVELLE nagy munkája a provençai barokk népi vallásosságról, melyben több ezer XVIII. századi végrendeletet vesz statisztikai vizsgálat alá.¹⁴⁷ Noha tézisé a barokk vallásosság hanyatlásáról Ph. ARIES és P. CHAUNU bizonyos fenntartásokkal fogadta, CHAUNU a párizsi végrendeletek elemzésénél a Sorbonne mentalitástörténeti szemináriumának keretében diákjaival végzett munkában lényegében a VOVELLE által mutatott utat követte.¹⁴⁸ Minden végrendeletet egy négy oldalas kérdőív alapján dolgoztak fel, az elemzés fő része a végrendeletek vallásos tartalmára (a teológiai formulákra és elképzelésekre, Isten és a szentek segítségül hívására stb.) irányult.

A tematikus vizsgálatok között érdekes tanulmányt tett közzé J. DELUMEAU a félelem különböző nyugat-európai aspektusairól, melyben Ph. ARIEShez hasonlóan nem egyetlen forrást állít a középpontba, hanem több ezer forrásmunkát hasznosít, anélkül azonban, hogy a kvantitatív módszert alkalmazná.¹⁴⁹

A vallásos mentalitás történetének a francia irodalomban még számos további megközelítése ismert. B. PLONGERONnak, a párizsi Institut catholique tanárának egyik utolsó könyvében van egy fejezet, amely a vallásetnológia és a mentalitástörténet lehetséges együttműködését tárgyalja. Ez volt a fő témája egy 1977-ben tartott társadalomtörténeti kongresszusnak, s ugyanebben az évben egy, a művészet és a néphagyomány kérdéseivel foglalkozó kollokvium is a népi vallásosságot állította a középpontba. A vallásos élet művészettörténeti eszközökkel történő megközelítésére jó példa V. L. TAPIÉ munkája, aki XVII. századi oltárképeket vizsgált a barokk spiritualitás szempontjából.¹⁵⁰ A. DUPRONTnak Elzász és Quercy kegyhelyeit felölöl bemutatóásával olyan vállalkozás vette kezdetét, amely a német néprajzi atlaszban alkalmazott kartográfiai módszerhez hasonlóan kíván áttekinthetést adni a franciaországi búcsújáróhelyekről. J.-M. GOUESSE tanulmányában a házassági felmentések ezrei alapján von le következtetéseket a XVIII. századi házassági szokásokra, s külön figyelmet szentel a vallási összetevőknek.¹⁵¹ Újszerű módon vizsgálja a halálhoz való viszony változását a XVIII. század közepétől napjainkig etnológusokkal és folkloristákkal, valamint P. CHAUNUval együttműködve M. BÉE. Mivel a végrendeletek a XIX. századi halálkép megrajzolására elégtelen forrásnak bizonyultak, BÉE különböző források (gyászjelentések, temetők stb.) segítségével, kérdőíves módszerrel a vallásos társulatokat is bevonta a vizsgálat körébe. Ezt az etnológiai szemléletmódot a „*longue durée*” perspektívájával összekapcsoló megközelítést alkalmazza újabban A. GUERREAU is a máconnais-i zarándoklatokra.¹⁵² A nem kvantitatív megközelítésű tanulmányok közül kiemeljük még J.-M. GOUESSE újabb munkáját, amely

¹⁴⁵ BREMOND, H. 1916—36.

¹⁴⁶ ARIES, Ph. 1975., 1978., *Rites de la mort* 1980., *Le sentiment de la mort au Moyen Âge* 1979., *Wie die Alten den Tod gebildet* 1979., *Bilder und Tänze des Todes* 1982., THALMANN, R. 1978., HARTINGER, W. 1979., Vö.: BRÜCKNER, W. 1984., GRIEBEL-KRUIP, R. 1984.

¹⁴⁷ VOVELLE, G. et M. 1970., VOVELLE, M. 1973.

¹⁴⁸ CHAUNU, P. 1978.

¹⁴⁹ DELUMEAU, J. 1978.

¹⁵⁰ PLONGERON, B. 1979., *Congrès des Sociétés savantes* 1977., *La religion populaire*. 1979., TAPIÉ, V.-L. 1972.

¹⁵¹ DUPRONT, A. 1974., GOUESSE, J.-M. 1977.

¹⁵² BÉE, M. 1976., GUERREAU, A. 1982.

a halotti misére való adakozásnak az egyik vidéki plébános ösztönzésére a XVIII. században széles körben elterjedt új formáját vizsgálja, s ezzel azt példázza, hogy az egyéni kezdeményezéseket feltáró elbeszélő források továbbra is fontos kiegészítéseket adhatnak a szeriális elemzésekhez.¹⁵³ A kultúrtörténeti módszerrel dolgozó J. QUÉNIARTnak plébániai könyvtárak inventáriumai alapján azt sikerült kimutatnia, hogy a tridenti zsinat reformjai Franciaországban lényegében csak a XVIII. század közepén kerültek szélesebb körű befogadásra.¹⁵⁴

A „longue durée” és a mentalitástörténet fogalmakkal jelölt kutatási iránynak a német történetírásban kevés irodalma van, forráselemző módszereit még a közelmúltban is gyakran a tudománytalanság vádjával illették. Ma már gyakorlatilag senki nem vonja kétségbe az ilyen kutatások értelmét, mégis úttörő munkának tarthatjuk H. HÖRGER kísérletét, aki a jelzett utat járva bajor példák (különböző társadalmi összetételű településtípusok) alapján a falusi rétegek, a „kis emberek” XVII–XIX. századi vallásosságának szerkezeti elemzésére vállalkozik.¹⁵⁵ Először a falusi élet társadalmi-gazdasági alapjait, tulajdonviszonyait, társadalmi és foglalkozási rétegződését, mobilitását és élet-színvonalát stb. vizsgálja, majd a munka középpontjába az ember és a vallásos intézmények kapcsolata és kölcsönös függősége kerül. HÖRGER ilyen kérdésekre keresi a választ: milyen szerepet tölt be a vallás mint hivatalos intézmény az emberek egzisztenciális szükségleteinek kielégítésében? Hogyan változik meg az ember és vallásossága a gazdasági-társadalmi átalakulásokban? Milyen szerepet játszanak az üdvözítés igényével fellépő vallás és az intézményesült egyházi megnyilvánulásformák azokban a helyzetekben, amikor egyre inkább kérdésessé válik ennek az üdvösségnek az általános érvényessége és elérhetősége? Milyen helyet foglalnak el ebben a folyamatban az egyház hivatalos képviselői, akik részben maguk is olyan néprétegekből származnak, amelyek vonakodnak elfogadni az egyház lelkigondozói tevékenységét? Végül HÖRGER rámutat arra a változó intenzitású folyamatra, melynek során az emberek először ellentétbe kerülnek a hivatalos egyházi elképzelésekkel és rákényszerülnek életük egyházi támogatás nélküli alakítására, majd a megváltozó egyházi magatartás következtében ismét utat keresnek a közeledésre és a betagolódásra. Erdemes megemlíteni a felhasznált gazdag forrásanyagot, amely a kvantitatív módszerrel értékelt plébániai anyakönyvektől, gyónási és áldozási adatoktól, szolgáltatási feljegyzésektől az elsősorban kvalitatív eszközökkel értelmezett plébánosi helyzetjelentéseken és hirdetési könyveken, szegénygondozási aktákon, imádságos könyveken, prédikációs gyűjteményeken és anyakönyvi szeljegyzeteken át a mindkét módon elemzett püspöki pásztorlevelekig és bírósági végzéseikig terjed. Mindezek a példák az itt még csak nem is érintett — vallástörténeti, kultúrtörténeti szakfolyóiratokban számos helyen napvilágot látott — tematikus összeállításokkal együtt azt mutatják, hogy a mentalitástörténet rendkívül összetett, komplex kutatási terület, amely a különböző módszerek napjainkban kikristályosodó együttes alkalmazásával a népi vallásosság feltárására széles lehetőségeket biztosít.

A népi vallásosság kutatása terén különösen gyümölcsözőnek látszanak az *antropológia* felől érkező impulzusok. Az amerikai kultúrantropológia már a 60-as években síkra szállt a kultúra vallási dimenziójának tágabb értelmezéséért. C. GEERTZ például a vallásról olyan kulturális rendszerként beszél, amelyben az emberi élet minden területét kölcsönös összefüggések kötik össze egymással.¹⁵⁶ Ez a vallást a kultúra szerves, attól el nem különíthető részeként értelmező felfogás egyformán figyelmet fordít a vallásosság megvalósulásának alapjaira és formáira, valamint az általa betöltött társadalmi funkciókra. Ez az eredetileg a természeti népek vallásosságának tanulmányozására kifejlesztett módszer a tételes vallások jelenségeire is közöttük a népi vallásosságra azért látszik alkalmazhatónak, mert bár a népi vallásosság definíciószerűen nem rendelhető hozzá egyetlen társadalmi csoporthoz sem, megnyilvánulásaiban a társadalmi-kulturális szerkezettel való kapcsolata közvetlenül vagy közvetve mindig meg-
ragadható. A megközelítésmód illusztrálására csupán néhány kiragadott példát említünk. W. A. CHRISTIAN, Jr. amerikai antropológus egy észak-spanyolországi völgy lakóinak vallásos életét tanulmányozta. Munkája első részében a táj, a falu és a családi otthon körein át az emberi, társadalmi és kulturális környezetet jellemzi, bemutatja a naptári év lefolyását, a nemzeti és táji azonosságtudat változatait. A második részben a búcsújáró

¹⁵³ THIRIET, J.-M. 1979/80. 221.

¹⁵⁴ QUÉNIART, J. 1978.

¹⁵⁵ HÖRGER, H. 1978.

¹⁵⁶ GEERTZ, Cl. 1966.

kultusz formái alapján ismerteti a völgy lakóinak természetfölötti patrónusait és elkülöníti a vallásgyakorlat származási rétegeit. Ezen belül vizsgálja a vallásos szimbólumok szerepét az egyén és a közösség életében, s kísérletet tesz a természetfelettihez fűződő különböző viszonyulások megértésére. A harmadik részben CHRISTIAN a jelenbeli adatokat történeti dimenzióval gazdagítja, végül három párhuzamosan élő, de alapvetően különböző világkép-modellt különít el egymástól. Újabb munkáiban a késő-középkori és reneszánsz látomásirodalmat, valamint a táji vallásosság XVI. századi formáit vizsgálja továbbra is spanyol források alapján, s ezzel jó példát ad az antropológiai elemzés alkalmazására a történeti anyag tükrében.¹⁵⁷

Az antropológiai irodalomból a népi vallásosság szemszögéből nézve jelentősnek kell tartanunk azokat a kutatásokat, amelyek a vallásos szimbólumok, mítoszok és ritusok szerepére irányulnak a különböző kulturális folyamatokban. Ennek az antropológiai érdeklődésnek egyik fő képviselője V. TURNER, aki nemcsak könyvsorozatot szerkeszt a témában, hanem maga is mélyreható tanulmányokban vizsgálja a vallási paradigmák keletkezésének, formálódásának és újjáéledésének törvényszerűségeit. Érdeklődésének középpontjában a társadalmi cselekvés folyamatos szerkezete áll, s ezen belül kutatja a rituális metaforák és szimbolikus cselekvésformák (pl. a zarándoklatok) szerveződésének a kulturális környezettől függő, ám egymással összevethető módozatait. Kiindulása szerint a ritusok a társadalmi élet szabályozásának nélkülözhetetlen elemei, s ezért szükség van a ritusok és „ellen-ritusok” funkcióinak, valamint annak a folyamatnak a tanulmányozására, melynek során a ritusokban megnyilvánuló elképzelésekből az erkölcsről, a vallásról stb. vallott elvek, adott esetben társadalmi összeütközések kiindulópontjai válnak.¹⁵⁸

Hasonlóképpen vallásantropológiai eszközökkel, de az egyén felől közelít a témához a finn J. PENTIKÄINEN, amikor egyetlen kivétellel képességekkel rendelkező „homo religiosus”, Marina Takalo élettörténete és gazdag elbeszélésének alapján vizsgálja a szájhagyomány közvetítésének törvényszerűségeit.¹⁵ PENTIKÄINEN megkülönböztetett figyelmet fordít a tanulási folyamatok, az információáramlás csatornáinak elemzésére, a látnés és az aktív hagyományanyag kölcsönhatásának rekonstrukciójára, a fizikai, társadalmi és vallási környezetnek a tudásanyag aktivizálódásában játszott szerepére. Az önéletrajzi megnyilatkozások és a szövegekhez fűzött kommentárok tükrében elemzi a vallási és etnikai kisebbségben élő M. Takalo értékrendszerének és világképének összevetőit. PENTIKÄINEN az először L. HONKO által kidolgozott funkcionális műfajelemzés nyomán járva az életrajzi módszert kommunikációelméleti megközelítéssel párosítja, és a vallásosság dimenzióival kapcsolatban a következő kérdésekre keres választ: 1. az egyén vallásos élet- és világsemlélete, ennek formái, 2. a személyes vonakozási rendszer, ennek aktualizálódása a természetfölötti tapasztalatban és a tapasztalat értelmezése 3. rituális viselkedés az élet átmeneti helyzeteiben és a kalendáris ünnepeken, 4. a vizsgált egyén környezetét alkotó vallási csoportok, 5. a vallási oktatás ezekben a közösségekben, 6. az egyén vallási szerepei, 7. az egyén világképének viszonya szülőföldjének közösségi hagyományaihoz, 8. a vallási elképzelések kapcsolata az ökológiai környezettel és a környezet változásával, 9. a vallási nézetek változása az emberi élet szakaszaiban, 10. a vallás hatása a személyiségre. PENTIKÄINEN differenciált látásmódjára jellemző, hogy a túlságosan általános szinten fölvetett kérdésnél — hisznek-e a vallási hagyományokban? — fontosabbnak tartja a következő problémákat: milyen módon hisznek a hagyományban? Hogyan szabályozza a hit az egyéni és a társadalmi viselkedést? Mennyire van elterjedve az adott társadalomban egy bizonyos vallási elképzelés? Ki őrzi a hagyományt és ki változtat rajta? Milyen nyílt vagy rejtett funkciókat töltenek be a különböző vallási műfajok az egyén vagy a társadalom életében?

A néprajzkutatás eredeti célkitűzéséből és hagyományos szemléletmódjából következő, hogy közelebbi meghatározás nélkül sokáig elsősorban a falun élők hagyományörzőbbnek tartott vallásossága állt az érdeklődés előterében. Ezért is érdemelnek megkülönböztetett figyelmet azok a kutatások, amelyek nem a falu, hanem kifejezetten e g y - e g y v á r o s i k ö z s s é g v a l l á s o s é l e t é t veszik vizsgálat alá. J. MEISNER például a reformáció utáni Erfurt katolikus vallásosságát mutatja be a társulatok, körmenetek alapján, s külön figyelmet szentel azoknak az ellenreformációs vonásoknak, amelyek a

¹⁵⁷ CHRISTIAN, W. A. 1972., 1981a., 1981b.

¹⁵⁸ TURNER, V. 1974., 1977., TURNER, V.—TURNER, E. 1978., vö. WILLIAMS, P. W. 1980., CLARK, D. 1982., OBELKEVICH, J. 1976., GILBERT, A. G. 1980.

¹⁵⁹ PENTIKÄINEN, J. 1978.

város állami-politikai, akadémiai és katonai életét egyaránt átszövik a barokk vallásosság jellegzetes formáival.¹⁶⁰ Bécs barokk kori vallásosságának egyik kiemelkedő megnyilvánulását, a szentkultuszt választotta könyve tárgyául G. KAPNER. A művészetszociológia felől közelítő s mintegy A. CORETH húsz évvel korábbi, az uralkodóháznak a barokk kori vallásosságra gyakorolt hatását vizsgáló munkáját továbbvivő vállalkozást az teszi figyelemre méltóvá, hogy a kultuszt elsősorban annak társadalmi és eszmei hordozói oldaláról vizsgálja. Így kerül sor a szentkultuszt irányító egyházi és császári intenciók, a kultusz által a különféle új szellemi áramlatokkal szemben betöltött restauratív funkciók bemutatására, a kultuszban résztvevők motivációinak beható elemzésére. A tridenti reformelképzelések művészi eszközökkel történő megvalósítását tárgyalva képzőművészeti, színpadi és irodalmi példákon keresztül világítja meg a szenttisztelet különféle didaktikus funkcióit, majd ezeknek a fáradozásoknak a népi vallásosságra gyakorolt hatásait veszi vizsgálat alá. Itt KAPNER rámutat a szenteknek a kultusz terjesztői és befogadói között végbemenő funkcióváltozására, valamint a szentekkel kapcsolatos különböző befogadói magatartásformák megnyilvánulásaira.¹⁶¹ Ugyancsak Bécs áll K. GOTTSCHALL kutatásainak középpontjában, aki a jozefinizmusnak a vallásossággal foglalkozó dokumentumai alapján tesz kísérletet a jelzett időszakban a város életében bekövetkezett főbb vallási változások megrajzolására.¹⁶² A munka egyik nagy érdeme, hogy a közölt források lehetőséget adnak a Habsburg-birodalom más részeiben végbement — a bécsitől több ponton eltérő — átalakulások hátterének megértésére is. A felsorolt művek megközelítésmódjának közös előnye az, hogy egyrészt alkalmat kínálnak a városi életforma speciális vallási jellemzőinek meghatározására, másrészt alapot szolgáltatnak a város és a falu között a vallási irányítás, az egyházi funkciók befogadása, a vallási élet elmélete és gyakorlata stb. terén meglevő különbségek megmagyarázására.

Fokozatosan egységessé váló elmélete és módszertana miatt említjük meg itt külön is, hogy a népi vallásosság jelenségei közül a leggazdagabb irodalma Európa-szerte alighanem a vallásosság két talán legreprezentatívabb megnyilvánulásának, a búcsújárásnak és a szenttiszteletnek van, ennek azonban még vázlatos áttekintésére sem vállalkozhatunk, egyes művekre helyenként már amúgy is utaltunk. A búcsújárás témájában tanulmányok sora elemzi a jelenség formáit¹⁶³ és történeti rétegeit,¹⁶⁴ számos kegyhelynek és a hozzá kapcsolódó búcsújáró kultusznak önálló, minden részletre kiterjedő monografikus feldolgozása is született.¹⁶⁵ Egy-egy terület kultuszhelyeinek felleltározása már a második világháború után nagy lendülettel megindult,¹⁶⁶ az újabb kísérletek kiterjedt alapokra helyezett gyűjtőmunkával folynak.¹⁶⁷ Önálló feldolgozások tárgyát alkotják a búcsújárás olyan kiemelkedő forráscsoportjai, mint a mirákulumos könyvek, a fogadalmi képek, a zarándokjelvények, a kegytemplomok architektúrája és a kegyhelyekhez kapcsolódó ikonográfiai ábrázolások.¹⁶⁸

Ha lehetséges, egy árnyalattal még ennél is gazdagabb a szentkultusz szerteágazó problematikájával foglalkozó irodalom. Szent-monográfiák sora keresi a választ egy-egy népszerűbb szent tiszteletének kérdéseire,¹⁶⁹ s a szentek típusairól,¹⁷⁰ a kultusz megnyil-

¹⁶⁰ MEISNER, J. 1971., McLEOD, 1974.

¹⁶¹ CORETH, A. 1982., KAPNER, G. 1978.

¹⁶² GOTTSCHALL, K. 1979.

¹⁶³ BRÜCKNER, W. 1959., 1970., KRISS, R. 1963., DÜNNINGER, H. 1963., BAUMER, I. 1972., PETZOLDT, L. 1972.

¹⁶⁴ SUMPTION, J. 1975., PRZYBYSZEWSKI, B. 1979., OURSEL, R. 1963., SCHMUGGE, L. 1979, RAPP, F. 1973.

¹⁶⁵ BRÜCKNER, W. 1958., GRIBL, A. A. 1981., BRÜCKNER, W. 1978., DÜNNINGER, H. 1979., BRÜCKNER, W. 1979., FINKENSTAEDT, Th. und H. 1981., STÜRZ, P. 1981., LAURENTIN, R. 1977.

¹⁶⁶ GUGITZ, G. 1955–58., GEBHARD, T. 1954., AURENHAMMER, H. 1956., GUGITZ, G. 1954.

¹⁶⁷ ASSMANN, D. 1979., DÖRING, A.—DÜNNINGER, H.—METTEN, R.—SCHOPF, H. 1982., BRÜCKNER, W. 1982.

¹⁶⁸ HARMENING, D. 1966., THEOPOLD, W. 1978., KRISS-RETTENBECK, L. 1972., KÖSTER, K. 1972., SPENCER, B. W. 1968., FEURER, R. 1980., LAUTER, Ch. 1967., BLEIBRUNNER, H. 1971.

¹⁶⁹ HOFMANN, H. 1975., HOLZBAUER, H. 1972.

¹⁷⁰ GRAUS, F. 1965., CHANEY, W. A. 1970.

vánulásformáiról (ereklyekultusz, ikonográfia stb.),¹⁷¹ tér- és időbeli dimenzióiról, társadalmi és politikai vetületeiről, új kultuszok keletkezéséről is megszámlálhatatlan vizsgálat született.¹⁷² E megkülönböztetett figyelem oka jórészt abban keresendő, hogy a búcsújárás és különösen a szenttiszelet az élet szinte minden dimenzióját átfogja, s bennük mintegy összecsűrítve vehetők szemügyre a vallásosság legapróbb megnyilvánulásai is. Másfelől a kutatás már több alkalommal rámutatott azokra a veszélyekre és lehetséges torzulásokra, amelyek a vallásos élet kiemelkedő csúcspontjaira történő kizárólagos figyelemből származhatnak, s ebből fakad ezeknek a jelenségeknek a vallásosság más kérdésköreivel kiegészített, újabban terjedő komplex vizsgálata.

Elsősorban elméleti jelentősége miatt említjük meg itt a m á g i a p r o b l é m a k ö r é v e l foglalkozó gazdag irodalmat is. A második világháború után egy időre jelentősen mecsappant a téma iránti érdeklődés, mivel egyrészt a megelőző időszakokban a mitológiai kutatás ezt a kérdést is jelentős spekulatív anyaggal terhelte meg, másrészt gyökeres szakításra került sor azzal a normatív felfogással, amely a „tisztának”, „vallásnak” minősített kereszténység és a népi vallásosság mágikusnak nevezett megnyilvánulásai között értékkülönbséget velt megállapítani. Napjainkban ismét egymás után jelennek meg a problémával foglalkozó írások, s az etnológiai, az antropológiai, a hagyományos vallástörténeti és a kultúrtörténeti megközelítések mellé újabban a néprajz is felárkózik. Empirikus vizsgálatok és történeti elemzések, gyűjteményes válogatások és kutatási problémafelvetések sora lát napvilágot, de ezeknek a munkáknak jórészt egyetlen közös jellemzője, hogy a mágia fogalmát egymástól eltérő módon értelmezik.¹⁷³ Itt csak a fogalom tisztázásához jelentős mértékben hozzájáruló néhány munkára utalunk. A fogalom körülhatárolása volt az elsődleges célja az antropológia egyik vezető folyóiratában, a *Current Anthropology*-ban 1963-ban kezdeményezett, számos európai kutató közreműködésével lefolyt nemzetközi vitának, amelyben ahány hozzászólás, annyiféle — sokszor egymásnak gyökeresen ellentmondó — megközelítéssel találkozunk.¹⁷⁴ A pontosabb körülhatárolás felé mutatnak azok a kísérletek, amelyek a népi kultúra egy adott helyzetben mágikusnak mondott megnyilvánulásait olyan egyházi szolgáltatásokra vezetik vissza, amelyekre egy korábbi szinten szükség volt a társadalmi élet szabályozásához.¹⁷⁵ Ebből érthető, hogy a keresztény kultúrkörben a mágia tulajdonképpen az, amit annak tartanak: amit az egyik társadalmi csoport túlhaladottnak ítélvén a másik csoport negatív megnyilvánulásának nevez ki és bírálat tárgyává tesz. Ezt támasztják alá a frank-földi mirákulumos könyvek mintaszerű elemzésével doktoráló D. HARMENING újabb forráskritikai vizsgálata is a „superstitio” (a mágia egyik középkori szinonímája) fogalmának egyházi hagyományozódásáról.¹⁷⁶ HARMENING mindenféle, a mágiával kapcsolatos (teológiai, reformatori, humanista, felvilágosult, mitologikus) reliktum-elmélet alapját megkérdőjelezi, amikor kimutatja, hogy a superstitio kifejezés használata a középkorban rendszerint nem a korabeli megfigyelésen alapszik, hanem későantik-mediterrán viszonyokat tükröző, toposz-szerű elképzelések irodalmi közvetítésének széles körben elterjedt, kései lecsapódása. Már ez a néhány példa is felhívja a figyelmet arra, hogy a kutatás csak a legnagyobb körültekintéssel beszélhet a népi vallásosság mágikus elemeiről, s hogy ez a kifejezés mily kevésbé alkalmas a népi vallásosság körébe tartozó jelenségek pontosabb megragadására.

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül azokat a különböző célkitűzéssel, jelentős tudományos összefogás nyomán létrejött tanulmányköteteket és monográfiákat, amelyek az utóbbi néhány évben egymás után láttak napvilágot a népi vallásosság témakörében.¹⁷⁷ Ezek egy része tematikus jellegű összeállítás,¹⁷⁸ más részének megvalósulásában pasztorációs és teológiai meggondolások is szerepet játszottak.¹⁷⁹ A legjelentősebbek azonban talán azok, amelyek az egységes gondolati rendszerbe

¹⁷¹ GEARY, P. J. 1978.

¹⁷² ASSION, P. 1973.

¹⁷³ KRISS, R. 1968., PETZOLDT, L. 1978., KIPPENBERG, H. G.—LUCESI, B. 1978., DE MARTINO, E. 1975., DI NOLA, A. M. 1976.

¹⁷⁴ WAX, M. and R. 1963.

¹⁷⁵ THOMAS, K. 1971.

¹⁷⁶ HARMENING, D. 1979.

¹⁷⁷ BAUMGARTNER, J. 1979., PLONGERON, B.—PANNET, R. 1976., BROOKE, R. and Ch. 1984.

¹⁷⁸ WELKER, K. 1979.

¹⁷⁹ RAHNER, K.—MODEHN, Ch.—GÖPFERT, M. 1979., PIWOWARSKI, W. 1983.

foglalt tanulmányok elemzéseinek módszerességével és következtetéseinek hasonlóságával nagymértékben hozzájárulnak a népi vallásosság terén alkalmazható vizsgálati módszerek kikísérletezéséhez és átfogó elméleti modellek kidolgozásához. Csupán egyetlen példát említve, lényegében ezt a szerepet szánták a szerkesztők egy, a népi vallásosság — hivatalos vallásosság fogalom párt a középpontba állító, lényegében a kétpólusú kulturális szerkezeetről alkotott LE GOFF-féle elképzelést továbbfejlesztő tanulmánygyűjteménynek, amely egy 18 tagú nemzetközi munkacsoport több éves együttműködésének eredményeként jött létre.¹⁸⁰ A kötet a vallástörténész G. MENSCHING és K. GOLDAMMER, valamint a szociológus R. TOWLER megállapításaiból kiindulva a keresztény és nem keresztény vallások történetéből vett példák során dolgozza ki az alapvető koncepciót, a tanulmányok eredményeit összegző következtetések pedig a további kutatás lehetőségeit tárják eléink. Az már e kötetnyi tanulmányból is megállapítható, hogy ha a népi vallásosság — hivatalos vallásosság fogalom párt nem csupán egymás merev ellentétéként értelmezzük, hanem dinamikus, egymással állandó kölcsönhatásban álló jelenségek meghatározására használjuk, akkor ez a modell használható eszköznek látszik a vallásosság empirikus megközelítésében, mivel meg tud világítani olyan jelenségeket és összefüggéseket, amelyeket a kialakult fogalomrendszer eddig homályban hagyott. Az egyházak és a különböző társadalmi rétegek kapcsolatának ez a differenciáltabb szerkezeti elemzése egyrészt nemcsak az egyházak saját történetének újraértékelésére ad tág lehetőséget, hanem alkalmasnak látszik az eddig jórészt nemzeti szinten végzett kutatások nemzetközi méretekben, interkonfesszionális igényekkel történő összekapcsolására is. Másfelől a kötet szerzői tisztában vannak azzal, hogy a népi vallásosság fogalma, a népi vallásosság — hivatalos vallásosság modellje is alá van vetve a tudománytörténetben gyakran megfigyelhető törvényszerűségnek, amely szerint a korábban új eredmények létrejöttében szerepet játszó fogalmak és modellek idővel kiüresednek, jelentésüket veszítik, s új kifejezéseknek és modelleknek adják át a helyüket.

* * *

Áttekintésünk végére érve megállapíthatjuk, bármennyi tér állna is rendelkezésre, nem lenne mód arra, hogy a népi vallásossággal kapcsolatos valamennyi új elvi vagy módszertani megközelítést, újszerű forrásfeltárást bemutassuk.

A magyar kutatás számára kínálkozó számos kézenfekvő következtetés levonása helyett itt csupán egyetlen megjegyzést teszünk. Helytelen volna a magyar és az európai kutatás helyzete közti jelentős különbséget csupán a történeti forrásanyag eltéréseiben vagy a szinte országról országra változó tudománytörténeti fejlődésben keresnünk. Ha más mennyiségi és minőségi összetétellel ugyan, de lényegében nálunk is megvannak azok a forrástípusok, amelyek az említett európai vizsgálatokat lehetővé tették. Éppen ezért a forrásadottságok között eleve meglévő aránybeli különbségek figyelembevételével a magyar kutatásnak a lehetőség szerinti teljes történeti forrásanyag mielőbbi számbavételére és újraértékelésére van szüksége, tekintettel mindazokra az elméleti, módszertani tanulságokra, amelyeket az európai vizsgálatok kínálnak. Ezek a kísérletek azonban csak akkor lesznek majd igazán eredményesek, ha kiegészülhetnek a vallási változás jelenkori folyamataira vonatkozó tárgyilagos kutatásokkal, ahol viszont nem elsősorban a meglévő forrásanyag újraértékelése, hanem az egyelőre még hiányzó forrásbázis átgon-dolt megteremtése az elsőrendű feladat.

IRODALOM

ACHERMANN, H.

1979 *Die Katakombenheiligen und ihre Translationen in der schweizerischen Quart des Bistums Konstanz*. Stans

ALTERMATT, A. M.

1979 *Die aktuelle Debatte um die „Volksreligion“ in Frankreich*. In: BAUMGARTNER, J. (szerk.): *Wiederentdeckung der Volksreligiosität*. 185—209. Regensburg

ANDEREGG, K.

1979 *Durch den Heiligen Gnad und Hül*. Basel

ANDERSEN, F. G. — NYHOLM, E. — POWELL, M. — STUBKJAER, F. T.

1980 *Medieval Iconography and Narrative. A Symposium*. Odense

¹⁸⁰ VRIJHOF, P. H. — WAARDENBURG, J. 1979.

- ANDREE, R.
1904 *Votive und Weihegaben des katholischen Volkes in Süddeutschland*. Braunschweig
Anzeigen Einlauf 1966—1968: *Religiöse Volkskunde*
1968 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 2. sz. 137—140.
- ARIES, Ph.
1975 *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours*. Paris
1978 *L'homme devant la mort*. Paris
- ASSION, P.
1973 *Ein Kult entsteht. Untersuchungen zur Verehrung der Ulrika Nisch von Hegne am Bodensee*. Stuttgart
- ASSMANN, D.
1979 *Die bedeutendsten Wallfahrtsorte Österreichs und Südtirols*. Österreichischer Volkskundeatlas 6. Lieferung, 2. Teil, Bl. 116. Wien
- AURENHAMMER, H.
1956 *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit*. Wien
- AVRIL, F.—GABORIT, J. R.
1967 *L'Itinerarium Bernardi Monachi et les pèlerinages d'Italie du sud pendant le haut-moyen-âge*. Mélanges d'archéologie et d'histoire 79, 269—298.
- BALLE-PETERSEN, M.
1977 *Guds folk i Danmark*. in: Folk og Kultur. 78—126. København
1981 *The Holy Danes. Some Aspects of the Study of Religious Groups*. Ethnologia Scandinavica 79—112.
Barock in Baden-Württemberg.
1981 Ausstellung. Schloss Bruchsal. I—II. Karlsruhe
Barocke Volksfrömmigkeit.
1971 Katalog. Wien
- BAUMANN, E.
1946 *Die Votivbilder von Mariastein. Ihre Geschichte und ihre Beschreibung*. Die Glocken von Mariastein. 87—89.
1951 *Die Bestandesaufnahme der Votivbilder und Votivgaben der Schweiz*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 47, 17—27.
é. n. *Die Votiv- und Wallfahrtsaktion der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde*. Freiburg/Ü.
- BAUMER, I.
1966 *Volksfrömmigkeit und Kirchenerneuerung*. In: BAUMER—CHRISTOFFELS—MAINBERGER: *Das Heilige in Licht und Zwielicht*. 11—64., 162—165. Einsiedeln
1972 *Wallfahrt und Wallfahrtsterminologie*. In: *Volkskunde. Fakten und Analysen*. (Festschrift Leopold Schmidt) 304—316. Wien
1973 *Der Wissenschaftscharakter der Volkskunde, insbesondere der religiösen Volkskunde*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 9—30.
1976 *Pèlerinages jurassiens: Le Vorburg pres Delémont (Suisse)*. Porrentruy
1977a *Wallfahrt als Handlungsspiel. Ein Beitrag zum Verständnis religiösen Handelns*. Bern—Frankfurt/M.
1977b *Kulte als Träger von Verkündigung*. Theologische Berichte 6. 29—60.
1980/81 *Volksfrömmigkeit als Sinnfindung. Volksfrömmigkeit zwischen Theologie und Volkskunde*. In: *Jahresbericht der Theologischen Fakultät*. 34—51. Luzern
1981 *Interaktion — Zeichen — Symbol. Ansätze zu einer Deutung liturgischen und volksfrommen Tuns*. Liturgisches Jahrbuch 31. 9—35.
- BAUMGARTNER, J. (szerk.)
1979 *Wiederentdeckung der Volksreligiosität*. Regensburg
- BAUSINGER, H.—BRÜCKNER, W.
1969 *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem*. Berlin
- BECKER, G.—BOVENSCHEN, S. et al.
1977 *Aus der Zeit der Verzweiflung. Zur Genese und Aktualität des Hexenbildes*. Frankfurt/M.
- BEE, M.
1976 *La piété des confréries de charité normandes*. In: *Actes du 99e congrès des Sociétés savantes*. I. 97—106. Besançon
- BEITL, K.
1981 *Volks Glaube*. München

- BELLABARBA, R.
1974 *Edicole sacre nelle strade marchigiane*. h. n.
Bibliografie de Cartografie ecclesiastic.
1968 Leiden
Bibliographie zur schweizerischen Landeskunde.
1907—1910 Faszikel I—IV, V/5 Bern
Bilder und Tänze des Todes.
1982 Ausstellung. Paderborn
- BJÖRKLUND, L.
1977 *Reaktioner vid dödsfall och begravning i det nutida Limhamn. Studie av rollfördelning och sociala nätverk*. Lund
- BŁASZCZYK, St.
1975 *Ludowa plastyka kultowa Wielkopolski*. Poznań
- BLEIBRUNNER, H.
1971 *Andachtsbilder aus Altbayern*. München
- BLOM, Å. G.
1971 *Ballader og legender. Fra norsk middelalderdiktning*. Oslo
- BOETTE, W.
1925 *Religiöse Volkskunde*. Leipzig
- BONDEVİK, K.
1948 *Studiar i norsk seghistorie*. Oslo
- BONNET, S.
1973 *À hue et à dia*. Paris
1976 *Prières secrètes des Français d'aujourd'hui*. Paris
é. n. *Le patois des croix*. Bar Le Duc
- BONNET, S.—COTTIN, A.
1969 *La communion solennelle*. Paris
- BOULARD, F.
1974 *Les avatars de la critique ou des recensions „à hue et à dia”*. La Vie spirituelle 612—621.
- BOZÓKY E.
1971 *A kathar eretnekség újabb francia irodalmáról. Századok 1050—1058*.
- Bø, O.
1955 *Heilag-Olav i norsk folketradisjon*. Oslo
1970 *Vår norske jul*. Oslo
1980 *Norske årshøgtider*. Oslo—Bergen—Tromsø
- BRANDER, H.
1974 *Den massproducerade bilden med religiös innehåll huvudsakligen i Tyskland och Skandinavien. Sökszorosítás*.
- BRÉMOND, C.—LE GOFF, J.—SCHMITT, J.-C.
1982 *L'exemplum. Typologie des sources du Moyen Âge occidental. Fasc. 40*. Turnhout
- BREMOND, H.
1916—36 *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion*. I—XI. Paris
- BRINGÉUS, N.-A.
1958 *Klockringningsseden i Sverige*. Lund
1972 *Die Einführung der Weihnachtskrippe in schwedischen Kirchen*. In: ENNEN, E.—WIEGELMANN, G. (szerk.): *Festschrift Matthias Zender*. II. 181—194. Bonn
1982a *Center for the Study of the Ethnology of Religion. Ethnologia Scandinavica* 147—148.
1982b *Sydsvenska bonadsmålningar*. Lund
- BRONZINI, G. B.
1974 *Origini ritualistiche delle forme drammatiche popolari*. Bari
- BROOKE R. and Ch.
1984 *Popular Religion in the Middle Ages. Western Europe 1000—1300*. London
- BRUNOLD-BIGLER, U.
1982 *Die religiösen Volkskalender der Schweiz im 19. Jahrhundert*. Basel
- BRÜCKNER, W.
1958 *Die Verehrung des Heiligen Blutes in Walldürn*. Aschaffenburg
1959 *Wallfahrtsforschung im deutschen Sprachgebiet seit 1945. Zeitschrift für Volkskunde* 55. 115—129.
1970 *Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Er-*

- forschung. In: *Volkskultur und Geschichte. Festschrift für J. Dünninger*. 384—423. Berlin
- 1973 *Volksfrömmigkeit. Gedanken zur Frage der Zukunft der Religion*. In: GERNDT, H.—SCHROUBEK, G. R. (szerk.): *Dona Ethnologica. L. Kretzenbacher zum 60. Geburtstag*. 149—157. München
- 1974 (szerk.) *Volkserzählung und Reformation*. Berlin
- 1978 *Gnadenbild und Legende. Kultwandel in Dimbach*. Würzburg
- 1979 *Maria Buchen. Eine fränkische Wallfahrt*. Würzburg
- 1982 (szerk.) *Wallfahrt, Pilgerzeichen, Andachtsbild. Aus der Arbeit am Corpuswerk der Wallfahrtsstätten Deutschlands*. Würzburg
- 1984 *Das alte Thema Tod im Boom der neuen Literatur*. Bayerische Blätter für Volkskunde 11. 2. sz. 75—96.
- BRÜCKNER, W.—MUTH, H.—TRENSCHEL, H.-P.
1983 *Hinterglasbilder aus unterfränkischen Sammlungen*. Würzburg
- BUCHNER, F. X.
1936 *Volk und Kult*. Düsseldorf
- BURCKHARDT-SEEBASS, Ch.
1975 *Konfirmation in Stadt und Landschaft Basel*. Basel
- CARLEN, L.
1982 *Studien zur kirchlichen Rechtsgeschichte*. Freiburg/Ü.
- CHANNEY, W. A.
1970 *The Cult of Kingship in Anglo-Saxon England. The Transition from Paganism to Christianity*. Manchester
- CHAUNU, P.
1978 *La Mort à Paris. 16e, 17e, 18e siècles*. Paris
- CHĘTNIK, A.
1977 *Kryże i kapliczki kurpiowskie*. Polska Sztuka ludowa 1. 39—52.
- CHORHERR, E.
1978 *Zur religiösen Volkskunde Italiens*. Jahrbuch für Volkskunde 227—235.
1983 *Bibliographie Lenz Kriss-Rettenbeck*. Bayerische Blätter für Volkskunde 10. 1. sz. 12—16.
- CHRISTIAN, W. A.
1972 *Person and God in a Spanish Valley*. London
1981a *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*. Leiden
1981b *Apparitions in Late Medieval et Renaissance Spain*. Leiden
- CLARK, D.
1982 *Between Pulpit and Pew*. Cambridge
Congrès des Sociétés savantes.
1977 Paris
- CORETH, A.
1982² *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*. Wien
- CORRAIN, C.—ZAMPINI, P.
1970 *Documenti etnografici e folkloristici nei sinodi diocesani italiani*. Bologna
- CORSO, R.
1921/22 *I carri sacri in Italia. Carri votivi, ceri e candelieri*. Bolletino d'arte 15. 366—380.
- COUSIN, B.
1983 *Le miracle et le quotidien*. Aix-en-Provence
- COX, H. L.
1981/82 *Die Niederlande und der Niederrhein*. Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 9—30.
- CRETIAZ, B. et al.
1980 *Les secrets d'un almanach*. Genève
- CREUX, R. (szerk.)
1980 *Ex voto. Brauchtum und Glaube*. Frauenfeld
- CURTI, N.
1947 *Volksbrauch und Volksfrömmigkeit im katholischen Kirchenjahr*. Basel
- CUTRERA, A.
1925/26 *Gonfalonni processionali della Sicilia e il gonfalone di Forza d'Agro (Messina)*. Bolletino d'arte 19. 216—224.
- CZARNOWSKI, S.
1919 *Le culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick, héros national de l'Irlande*. Paris

- CZARNOWSKI, St.
1958 *Kultura*. Warszawa
- D'ALANO, R.
1971 *Gli „ex voto” del santuario di Castelmonte sopra Cividale nel Friuli*. Udine
- DANCU, J.—DANCU, D.
1979 *Romanian Folk Painting on Glass*. Bucharest
- De la terre à la foi.
1982 *Recherches pour une exposition (Collection Amoudruz), Musée d'ethnographie (Annexe de Conches)*. Genève
- DE MAIO, R.
1971 *Società e vita religiosa a Napoli nell'età moderna (1656—1799)*. Napoli
- DE MARTINO, E.
1975 *Mondo popolare e magia in Lucania*. Roma
- DE ROSA, G.
1978 *Chiesa e religione popolare nel Mezzogiorno*. Bari
- DE ROSSI, A.
1969 *Religione e superstizione. Una protosta, una ricerca, un metodo per la scuola italiana di domani*. Milano
- DELARUELLE, É.
1980 *La piété populaire au Moyen Âge*. Torino
- DELEHAYE, H.
1905 *Les Légendes hagiographiques*. Brüssel
1909 *Les Légendes grecques des saints militaires*. Paris
1921 *Les Passions des martyrs et les genres littéraires*. Brüssel
1934 *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*. Brüssel
- DELUMEAU, J.
1971 *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris
1978 *Le Peur en Occident XVe—XVIIIe siècles*. Paris
- DI NOLA, A. M.
1976 *Gli aspetti magico-religiosi di una cultura subalterra italiana*. Roma
- DOLS, J. M. E.
1941 *Bibliographie der Modernen Devotie*. 1—3. Nijmegen
- DÖRING, A.—DÜNNINGER, H.—METTEN, R.—SCHOPE, H.
1982 *Kurzkataloge der volkstümlichen Kult- und Andachtsstätten der Erzdiözese Freiburg und der Diözesen Limburg, Mainz, Rottenburg-Stuttgart und Speyer. Würzburg*
- DREWS, P.
1901 *Religiöse Volkskunde, eine Aufgabe der praktischen Theologie. Monatschrift für die kirchliche Praxis* 1—8.
- DUCASTELLA, R.—MARCOS, J.—DÍAZ MOZAZ, J. M.
1967 *Análisis Sociológico del catolicismo español*. Barcelona
- DUPRONT, A.
1974 *Anthropologie du sacré et cultes populaires. Histoire et vie du pèlerinage en Europe Occidentale. Miscellanea Historiae Ecclesiasticae*, 235—258.
- DÜNNINGER, H.
1963 *Was ist Wallfahrt? Erneute Aufforderung zur Diskussion um eine Begriffsbestimmung. Zeitschrift für Volkskunde* 221—232.
1979 *Maria siegt in Franken. Die Wallfahrt nach Dettelbach als Bekenntnis*. Würzburg
- DÜNNINGER, J.
1974 *Forschungsbereiche der religiösen Volkskunde*. In: *Aus Reformation und Gegenreformation. Festschrift für Theobald Freudenberger*. Würzburg 27—42.
- EDSMAN, C.-M.
1972 *Nutidsmänniskan och de ockulta problemen*. in: *Vår Lösen*. 10—20. Stockholm
- EGARDT, B.
1974 *1900-talets kultur i fokus för forskning och insamling. Etnologiska institutionen med Folklivsarkivet vid Lunds Universitet, Meddelanden* 69. 1—8. Lund
- FEURER, R.
1980 *Wallfahrtsarchitektur*. Diss. Zürich
- FINKENSTADT, Th. und H.
1981 *Die Wieswallfahrt*. Regensburg
- FRANCHINI, Guelfi, F.
1973 *Le Casacce. Arte e tradizione*. Genova

- FRANZ, A.
1902 *Die Messe im deutschen Mittelalter*. Freiburg/Br.
1909 *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. I—II. Freiburg/Br.
- FRANZEN, A.
1968 *Zur religiös-kirchlichen Lage der Gegenwart. Die geschichtliche Bedingtheit katholischer Frömmigkeitsformen*. Schweizer Rundschau 449—463.
- FRANZONI, L.
1964 *Scultura popolare dei Lessini*. Verona
500 Jahre Rosenkranz.
1975 1475 — 1975. Katalog. Köln
- GALLINI, C.
1971 *Il consumo del sacro. Feste lunghe di Sardegna*. Bari
- GANTNER, Th.
1970 *Volkskundliche Probleme einer konfessionellen Minderheit. Dargestellt an der römisch-katholischen Diaspora der Stadt Basel*. Winterthur
- GEARY, P. J.
1978 *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton—New Jersey
- GEBHARD, T.
1964 *Die marianischen Gnadenbilder in Bayern*. In: L. SCHMIDT (szerk.): Kultur und Volk. Festschrift für G. Gugitz zum 80. Geburtstag: 93—116. Wien
- GEBHARDT, H.
1895³ *Zur bauerlichen Glaubens- und Sittenlehre*. Gotha
- GEERTZ, Cl.
1966 *Religion as a Cultural System*. In: BANTON, M. (szerk.): Anthropological approaches to the study of Religion. 1—46. London
- GILBERT, A. G.
1980 *The Making of Post-Christian Britain*. London
- GINZBURG, C.
1976 *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino
- GODIN, H.—DANIEL, Y.
1943 *La France, pays de mission ?* Lyon
- GOTTSCHALL, K.
1979 *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus*. Wien
- GOUESSE, J.-M.
1977 *L'endogamie familiale dans l'Europe Catholique du XVIIIe siècle*. Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Âge — Temps modernes 89. 95—116.
- GRABOWSKI, J.
1968 *Ludowe malarstwo na szkłe*. Wrocław—Kraków
- GRAUS, F.
1965 *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*. Praha
- GRIBL, A. A.
1981 *Unsere Liebe Frau zu Dorfen*. Dorfen
- GRIEBEL, R.
1983/84 *Die Votivbrauchforschung in Frankreich*. Jahrbuch für Volkskunde 6. 208—229., 7. 159—178.
- GRIEBEL-KRUIP, R.
1984 *Thanatologie: Todesforschung in Frankreich*. Bayerische Blätter für Volkskunde 11. 2. sz. 97—106.
- GRIMALDI, F.
1975 *Loreto. Basilica, Santa Casa*. Bologna
- GRÜNN, H.
1975 *Via Sacra. Das Wallfahrtsmuseum in Kleinmariazell*. Ausstellung und Katalog. Wien
- GUERREAU, A.
1982 *Les pèlerinages du Mâconnais. Une structure d'organisation symbolique de l'espace*. Ethnologie Française 1. 7—30.
- GUGITZ, G.
1954 *Die Wallfahrten Oberösterreichs*. Linz
1955—58 *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch*. I—V. Wien
- GULLI, E.
1972 *Il santuario e leggenda di fondazione*. Lares 157—167.

- GUSTAVSSON, A.
 1972 *Kyrktagningsseden i Sverige*. Lund
 1974 „Ståta brud”. *En kyrklig sed i social belysning*. Lund
 1975 *En källkritisk granskning av folklivsuppteckningar*. Meddelanden från kyrkohistoriska Arkivet i Lund 15. Lund
 1976 *Forskning om folkligt fromhetsliv*. Staffanstorps
 1978 *Die Erforschung volkstümlich-religiösen Verhaltens in Schweden*. Jahrbuch für Volkskunde 1. 215—226.
 1981 *Ritualised Behavior. Some Research Trends in Scandinavian Ethnology and Folklore in the 1970s*. Etnologia Europaea 187—217.
- HAHN-WOERNLE, B.
 1972 *Christophorus in der Schweiz. Seine Verehrung in bildlichen und kultischen Zeugnissen*. Basel
- HALLER, R.
 1984² *Böhmische Madonnen in Bayern*. Grafenau
- HARASYNOWICZ-BRONINSZYC, J.
 1977 *Madonny polskie i innewiersze*. Kraków
- HARMENING, D.
 1966 *Fränkische Mirakelbücher*. Würzburger Diözesangeschichtsblätter 28. 25—240.
 1979 *Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Berlin
- HARTINGER, W.
 1979 „...denen Gott genad!” *Totenbrauchtum und Armen-Seelen-Glaube in der Oberpfalz*. Regensburg
- HASENFUSS, J.
 1970 *Kirche und Volksglaube in religionsgeschichtlich-soziologischer Sicht*. In: HARMENING, D. (szerk.): *Volkskultur und Geschichte*. Festgabe für J. Dünninger zum 65. Geburtstag. 366—383. Berlin
- HEIM, W.
 1961 *Briefe zum Himmel. Die Grabbriefe an Mutter M. Theresia Scherer in Ingenbohl*. Basel
 1978 *Religiöse Volkskunde*. Archiv für Liturgiewissenschaft 543—594.
 1983 *Volksbrauch im Kirchenjahr heute*. Basel
- HENGGELE, R.
 1968 *Helvetia Sancta. Heilige Stätten des Schweizerlandes*. Einsiedeln
- HENSEL, F.
 1979 *Frömmigkeit in Beharrung und Wandel*. In: WELKER, K. (szerk.): *Heilige in Geschichte, Legende, Kult*. 3—23. Karlsruhe
- HERTZ, R.
 1913 *Saint Besse, étude d'un culte alpestre*. Revue de l'Histoire des Religions 115—177.
- HEYDENREICH, F. A.
 1800 *Über den Charakter des Landsmannes in religiöser Hinsicht*. Leipzig
- HOFFMANN-KRAYER, E.
 1940² *Feste und Bräuche des Schweizer Volkes*. Zürich
- HOFMANN, H.
 1975 *Die Heiligen Drei Könige*. Bonn
- HOLM, N. G. et al. (szerk.)
 1981 *Aktuella religiösa rörelser i Finland*. Åbo
- HOLZBAUER, H.
 1972 *Mittelalterliche Heiligenverehrung. Heilige Walpurgis*. Kevelaer
- HONEGGER, C. (szerk.)
 1978 *Die Hexen der Neuzeit. Studien zur Sozialgeschichte eines kulturellen Deutungsmusters*. Frankfurt/M.
- HÖRGER, H.
 1978 *Kirche, Dorfreligion und bäuerliche Gesellschaft*. I. München
- Immagine della Madonna dell'Arco*.
 1973 Documentazione fotografica di Marialba Russo. Saggio introduttivo di Roberto DE SIMONE e Annabella ROSSI. Museo Nazionale dell'Arti e Tradizioni popolari, dicembre 1973 — gennaio 1974. Roma
- ISAMBERT, F.-A.
 1975 *Autour du catholicisme populaire. Réflexions sociologiques sur un débat*. Social Compass 193—210.

- JANECK, A.
1982 *Zeichen am Himmel. Flugblätter des 16. Jahrhunderts. Ausstellung. Nürnberg*
- JEGGLE, U.
1969 *Judendörfer in Württemberg. Tübingen*
- JONSSON, B. R.—SOLHEIM, S.—DANIELSON, E.
1978 *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad. A Descriptive Catalogue. Oslo—Bergen—Tromsø*
- KANCEDIKAS, A.
1974 *Litovskaja narodnaja skulptura. Moskva*
- KAPNER, G.
1978 *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger. Wien*
- KARSAI G.
1937 *A vallásos néprajz világtávlatai. Pannonthalmi Szemle 333—341.*
- KIPPENBERG, H. G.—LUCESI, B. (szerk.)
1978 *Magie. Die sozialwissenschaftliche Kontroverse über das Verstehen fremden Denkens. Frankfurt/M.*
- KLANICZAY G.
1979 *Népi vallás, népi kultúra a középkorban. Historiográfiai áttekintés. Világtörténet 3. sz. 4—12.*
1982 *André Vauchez: La sainteté en occident aux derniers siècles du Moyen Âge ... (ismertetés) Századok 5. sz. 1105—1110.*
- KOCH, G.
1935 *Die bäuerliche Seele. Berlin*
- KOHLER, E.
1959 *Martin Luther und der Festbrauch. Köln—Graz*
- KOREN, H.
1934 *Volksbrauch im Kirchenjahr. Salzburg—Leipzig*
- KORFF, G.
1970 *Heiligenverehrung in der Gegenwart. Tübingen*
- KÓSA L.
1983 *A vallási közönnyesség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. Népi kultúra — népi társadalom XIII. 211—235.*
- KOVAČEVIČOVÁ, S.—SCHREIBER, B.
1971 *L'udové plastiky. Bratislava*
- KÖHLE-HEZINGER, Ch.
1975 *Konfession als Forschungsproblem. Zeitschrift für Volkskunde 221—236.*
1976 *Evangelisch-Katholisch. Tübingen*
- KÖSTER, K.
1972 *Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien. in: Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800—1400. Köln 146—160.*
- KRAMER, K.-S.
1959 *Archivalische Quellenforschung. Zeitschrift für Volkskunde 91—98.*
- KRETZENBACHER, L.
1965 *Frühe Schriftquellen für das „Gailtaler Kufenstechen“ (Ziljsko Štehanje) der Kärntner Slowenen. Etnološki Pregled 6—7. 95—104.*
1971 *Rituelle Wahlverbrüderung in Südosteuropa. München*
1975 *Überlieferungen zum apokryphen „Traum Mariens“. München*
1976 *Kulturbedingungen und Funktionen der mittelalterlichen Legende. Etnologia Europaea 1. sz. 53—63.*
1977 *Legende und Sozialgeschehen zwischen Mittelalter und Barock. Wien*
- KRISS, R.
1953/56 *Die Volkskunde der altbayerischen Gnadenstätten. I—III. München—Pasing*
1955 *Die religions-phänomenologische Betrachtungsweise in ihrer Bedeutung für die volkswissenschaftliche Forschung. Zeitschrift für Volkskunde 76—86.*
1963 *Zur Begriffsbestimmung des Ausdrucks „Wallfahrt“. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 101—107.*
1968 *Zum Problem der religiösen Magie und ihrer Rolle im volkstümlichen Opferbrauch und Sakramentalien-Wesen. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 2. sz. 69—84.*
- KRISS, R.—KRISS-HEINRICH, H.
1955 *Peregrinatio Neohellenika. Wien*
1962 *Volks Glaube im Bereich des Islam. Wiesbaden*

- KRISS, R.—RETTEBECK, L.
1950 *Wallfahrtsorte Europas*. München
- KRISS-RETTEBECK, L.
1963 *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens*. München
1972 *Ex voto*. Zürich—Freiburg/Br.
- KRISS-RETTEBECK, L.—MÖHLER, G. (szerk.)
1984 *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. München—Zürich
- KRÖMLER, H.
1949 *Der Kult der Eucharistie in Sprache und Volkstum der deutschen Schweiz*. Basel
- KRZYSZTOFOWICZ, S.
1970 *Upadek Chrystusa pod krzyżem*. Polska Sztuka Ludowa 24. 2. sz.
- KUNCZYŃSKA-IRACKA, A.
1978 *Malarstwo ludowe kręgu częstochowskiego*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk
1983 *Man of Sorrow in the Religious Folk Tradition*. Polish Art Studies IV. Ossolineum 213—225.
- KÜHNEL, H.—EGGER, H.—WINKLER, G. (szerk.)
1982 *Krems — Stein. 800 Jahre Franz von Assisi*. Katalog. Wien
- KYLL, N.
1957 *Das Kind in Glauben und Brauch des Trierer Landes*. Trier
- L'HOUE, A.
1920² *Zur Psychologie des Bauerntums*. Tübingen
- LANTERNARI, V.
1976 *La grande festa. Vita rituale e sistemi ...* Bari
- LAURENTIN, R.
1977 *Lourdes, pèlerinage pour notre temps*. Paris—Lyon
- LAUTER, Ch.
1967 *Die Ursprungslegenden auf den österreichischen Wallfahrtsbildchen*. Wien
- LAZZARINI, P.
1975 *Il Volto Santo di Lucca*. Lucca
- LE GOFF, J.
1967 *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*. in: BERGERON, L. (szerk.): *Niveaux de culture et groupes sociaux*. 21—32. Paris—Le Haye
1968 (szerk.) *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle 11e—18e siècles*. Paris—Le Haye
1977 *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident*. Paris
- LE ROY LADURIE, E.
1975 *Montaillou, village occitan*. Paris
- LLOPIS, J.
1977 *Die Volksreligiosität in Spanien in der heutigen theologischen Diskussion*. Concilium 2. sz. 127—131.
- LUCHETTA, M.
1972 *Gli „ex voto” del Friuli Occidentale*. Udine
- LÜTHOLD-MINDER, I.
1979 *Helvetia Mariana. Die marianischen Gnadenstätten der Schweiz*. Stein/Rhein
- MALDONADO, L.
1975 *Religiosidad popular. Nostalgia de lo mágico*. Madrid
- MANÉ, H.—VEIT, L.
1982 *Münzen in Brauch und Aberglauben*. Mainz
- MANSELLI, R.
1975 *La religion populaire au moyen âge*. Montreal (Paris)
1978 *Simbolismo e magia nell'alto Medioevo*. in: *Simboli e simbologie nell'alto Medioevo*. Spoleto
- MANUEL, M. P.
1973 *Una raccolta cinquecentesca di miracoli relativa al santuario della Madonna Grande di Treviso*. Lares 31—37.
- MARGONARI, R.—ZANCA, A.
1973 *Il santuario della Madonna delle Grazie presso Mantova*. Mantova
Marianische Wallfahrten in Österreich.
1954 Katalog. Wien
- MATHIESEN, E.
1974 *Det moderne kirkespil i Danmark*. In: SWEDNER, H.—EGELAND, B. (szerk.): *Teatret som social institution*. 188—240. Lund

- MCLEOD, H.
1974 *Class and Religion in the Late Victorian City*. London
- MEILI, D.
1980 *Hexen in Wasterkingen*. Basel
- MEISEN, K.
1931 *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*. Düsseldorf
1932 *Volskunde und kirchliche Kulturgeschichte*. In: *Volkstum und Kulturpolitik*. Köln 358—378.
- MEISNER, J.
1971 *Nachreformatrische katholische Frömmigkeitsformen in Erfurt*. Leipzig
I mille santuari mariani d'Italia illustrati.
1960 Roma
- MOLLAT, M. (szerk.)
1974 *Études sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Âge)*. I—II. Paris
- MORO, P.
1970 *Gli „ex voto” della Carnia*. Udine
1971 *Gli „ex voto” delle Valli del Torre e del Natisone*. Udine
- MOSER, H.
1954 *Gedanken zur heutigen Volkskunde*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 208—233.
- MÜLLER, D. E.
1905 *Die Aufgabe der religiösen Volkskunde*. Schweizerische Theologische Zeitschrift 28—49.
- MÜLLER, I.
1964 *Die churrätische Wallfahrt im Mittelalter*. Basel
- NARR, D.
1955 *Fragen der religiösen Volkskunde*. In: *Festschrift für Will-Erich Peuckert zum 60. Geburtstag*. 116—127. Berlin—Bielefeld—München
- NEWALL, V.
1974 *The Encyclopedia of Witchcraft and Magic*. London—New York
- OBELKEVICH, J.
1976 *Religion and Rural Society*. Oxford
- ORENSANZ, A. L.
1974 *Religiosidad popular española 1940—1965*. Madrid
- OTTO-WEISSOWA, W. (szerk.)
1970 *Polska grafika ludowa Kraków 1970*. Kraków
- OURSEL, R.
1963 *Les pèlerins du moyen âge. Les hommes, les chemins, les sanctuaries*. Paris
- PANNET, R.
1974³ *Le catholicisme populaire*. Paris
1982 *Marie au buisson ardent*. Paris
1983 *Épiphanie Mariale en cinq actes*. Paris
Pellegrinaggi e culto dei santi in Europa fino alla prima crociata.
1963 *Atti del IV convegno di Todi 1961*. Todi
- PENTIKÄINEN, J.
1978 *Oral repertoire and world view*. Helsinki
- PETERSEN, T.
1975 *Budskabet til menigheden — om sjælevejningen i dansk kalkmaleri*. Den iconographiske Post
- PETERSSON, K.
1977 *Kyrkan, folket och dopet. En studie av barndopet i Svenska kyrken*. Lund
- PETTERSSON, Ö.
1970 *Der Begriff „Volksreligion” ein religionsgeschichtliches Problem*. *Ethnologia Europaea* 62—66.
- PETZOLDT, L.
1972 *Bibliographie zur Ikonographie und materiellen Kultur des Wallfahrtswesens*. Freiburg
1978 (szerk.) *Magie und Religion. Beiträge zu einer Theorie der Magie*. Darmstadt
- PIŠUTOVÁ, J.
1979 *L'udové mal'by na skle*. Martin
- PIWOCKI, K.
1980 *Plastyka nieprofesjonalna*. Warsaw
- PIWOWARSKI, W.
1983 *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*. Wrocław

- PLEIJEL, H.
1953 *Die Erforschung des religiösen Volkslebens in Schweden*. Lund
1961 *Der religions- und kirchengeschichtliche Hintergrund der schwedischen Volkskultur*. In: Schwedische Volkskunde. Festschrift Sigfrid Svensson. 64–86. Stockholm–Göteborg–Uppsala
- PLONGERON, B.
1979 *Religion et sociétés en Occident XVIe–XXe siècles*. Paris
- PLONGERON, B.—PANNET, R. (szerk.)
1976 *Le christianisme populaire. Les dossiers de l'histoire*. Paris
- POULAT, E.
1974 *R. Pannet, Le catholicisme populaire*. Archives de sciences sociales des religions 250–251.
- PROFETA, G.
1970 *Le leggende di fondazione dei santuari*. Lares 248 skk.
- PRZYBYSZEWSKI, B.
1979 *Romanskie kościoły pielgrzymkowe*. Krakow
- QUENIART, J.
1978 *Les hommes, l'Eglise et Dieu dans le France du XVIIIe siècle*. Paris
- RAFF, Th. (szerk.)
1984 *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. München
- RAHNER, K.—MODEHN, Ch.—GÖPFERT, M. (szerk.)
1979 *Volksreligion — Religion des Volkes*. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz
- RAPP, F.
1973 *Les pèlerinages dans la vie religieuse de l'occident médiéval aux XIVe et XVe siècles*. In: Les pèlerinages de l'antiquité biblique et classique en l'occident médiéval. Études d'histoire des religions. I. 119–160. Paris
- Reggio Emilia*.
1974 *Ridolto del Teatro Municipiale*. Mostra dal 7–29 settembre. h. n.
- REHERMANN, E. H.
1977 *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. Göttingen
- La religion populaire*.
1979 Colloque International du C. N. R. S. Paris, 17–19. oct. 1977. Paris
- La religiosità popolare nella Valle Padana*.
1966 *Atti del II. convegno di studi sul folklore padano*, Modena 19–21 marzo 1965. Firenze
- RIBEIRO DE OLIVEIRA, P. A.
1972 *La religiosité populaire en Amérique Latine*. Social Compass 4. sz. 576 skk.
- Rites de la mort*.
1980 *Exposition*. Musée de l'homme. Paris
- RITZ, J. M.
1936/38 *Deutsche religiöse Volkskunst. Zu ihren Forschungsaufgaben*. Volk und Volkstum 1936. 138–147., 1937. 184–190. 1938. 256–262.
- ROSSI, A.
1969 *Le feste dei poveri*. Bari
1971 *Appunti per un' ideologia della religiosità popolare*. Trimestre 41–69.
1972 *Museo delle Arti e Tradizioni popolare*. Catalogo. Roma
- ROUSSEAU, A.
1975 *Polémique idéologique e polémique raisonnée autour du catholicisme populaire*. La Maison-Dieu 108–115.
- RUMPF, M.
1933 *Religiöse Volkskunde*. Stuttgart
- RÜEGG, W.
1982 *Der religiöse Bürger in der Schweiz*. SAMS-Information 6. 3–51.
- SAINTYVES, P.
1907 *Les Saints successeurs des dieux*. Paris
1979 *Altalános kutatási terv a népi kultúra felméréséhez*. Világtörténet 3. sz. 32–35.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N.
1967 *Les registres paroissiaux en Amérique latine*. Revue suisse d'histoire, 66 skk.
- Sankt Elisabeth*
1981 *Fürstin—Dienerin—Heilige*. Aufsätze, Dokumentation, Katalog. Sigmaringen

- SASTRE GARCÍA, V. J.
1977 *Volkstümliche Religiosität in Spanien*. Concilium 2. sz. 122—126.
- SCANNONE, J. C.
1979 *Volksreligion, Volksweisheit und Volkstheologie in Lateinamerika*. In: RAHNER, K.—MODEHN, Ch.—GÖPFERT, M. (szerk.): *Volksreligion — Religion des Volkes*. 26—40. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz
1980 *Theologie und Volksweisheit in Lateinamerika*. Orientierung 14—15. sz. 152—157.
- SCHARFE, M.
1968 *Evangelische Andachtsbilder*. Stuttgart
1968/69 *Wunder und Wunderglaube im protestantischen Württemberg*. Blätter für württembergische Kirchengeschichte 68/69. 190—206.
1969 *Der Heilige in der protestantischen Volksfrömmigkeit*. Hessische Blätter für Volkskunde 60. 93—106.
1971 *Das Wunder in der protestantischen Erbauungsliteratur der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Triviale Zonen in der religiösen Kunst des 19. Jahrhunderts. Frankfurt/M. 102—117.
1980 *Die Religion des Volkes*. Gütersloh
- SCHARFE, M.—SCHENDA, R.—SCHWEDT, H.
1967 *Volksfrömmigkeit*. Stuttgart
- SCHAUERTE, H.
1953 *Entwicklung und gegenwärtiger Stand der religiösen Volkskundeforschung*. Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, 516—534.
- SCHENDA, R.
1961 *Die französische Prodigienliteratur in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts*. München
1970 *Volk ohne Buch*. Frankfurt/M.
1976 *Die Lesestoffe der Kleinen Leute*. München
- SCHMIDT, L.
1967 *Sammlung Religiöse Volkskunst mit der alten Klosterapotheke ehemaligen Wiener Ursulinenkloster*. Katalog. Wien
1970/71 *Kunstwerke aus Kärnten als Zeugnisse mittelalterlicher Volksfrömmigkeit*. Wien
1973 *Rudolf Kriss 70 Jahre. Eine Bibliographie seiner Veröffentlichungen von 1926 bis 1972*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 1. sz. 1—8.
- SCHMIDTCHEN, G.
1979² *Protestanten und Katholiken*. Bern—München
- SCHMITT, J.-C.
1976 „*Religion populaire*” et culture folklorique. Annales E. S. C. 941—953.
1979 *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*. Paris
- SCHMUGGE, L.
1979 „*Pilgerfahrt macht frei*”. Eine These zur Bedeutung des mittelalterlichen Pilgerwesens. Römische Quartalschrift 1—2. sz. 16—31.
- SCHREIBER, G.
1928 *Kirchliche Volkskunde*. Berlin
1934 *Wallfahrt und Volkstum in Geschichte und Leben*. Düsseldorf
1936 *Volksreligiosität in deutschen Lebensraum*. Volk und Volkstum, 36—68.
1937 *Deutsche Bauernfrömmigkeit in Volkskundlicher Sicht*. Düsseldorf
- SCHRIJNEN, J.
1930 *Volkskunde und religiöse Volkskunde*. Anthropos, 239—254.
- SEBILLOT, P.
1885 *Questionnaire des croyances, légendes et superstitions de la mer*. Extrait des Bulletins de la Société d'Anthropologie, Séance du 21 mai 1885. Paris
1906 *Les ex-voto*. Revue des traditions populaires, 21. 4—5. sz. 161—163.
- Il Seicento lombardo*.
1973 Milano, Palazzo Reale, Pinacoteca Ambrosiana 1973. I—III. Milano
- Le sentiment de la mort au Moyen Âge*.
1979 Montréal
- Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*.
1982 Ausstellung. Linz
- SEWERYN, T.
1958 *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*. Warszawa
- SMITH, A. W.
1968 *Popular Religion*. Past and Present 40. 181—186.

- ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT, A. — KRZYSZTOFOWICZ, S.
1965 *Ikongrafia ludowych obrazów Matki Boskiej Saletyńskiej*. Polska Sztuka Ludowa 19. 1. sz.
- SPAMER, A.
1930 *Das kleine Andachtsbild vom 14. bis zum 20. Jh.* München
- SPENCER, B. W.
1968 *Medieval pilgrim badges*. Rotterdam Papers, 137—153.
- STEINER, P.
1976 *Der Rosenkranz im Erzbistum München und Freising*. Freising
1978 *Religiöse Volkskunst im Diözesanmuseum Freising*. München—Zürich
- STURZENEGGER, H.
1970 *Volkstümlicher Wandschmuck in Zürcher Familien*. Bern
- STÜCKELBERG, E. A.
1902 *Geschichte der Reliquien in der Schweiz*. Zürich (II. kötet 1908. Basel)
- STÜRZ, P.
1981 *Maria Weissenstein als Wallfahrtsmittelpunkt in Südtirol*. Bern—Frankfurt/M. —Las Vegas
- SUMPTION, J.
1975 *Pilgrimage. An Image of Medieval Religion*. London
- SUOLINNA, K.
1977 *The relationship between social change and religious movements*. In: BIEZAIS, H. (szerk.): *Dynamics and institution*. 45—55. Stockholm
- SUTTER, J.
1975 *Opinions des Français sur leurs croyances et leurs comportements religieux*. La Maison-Dieu 60—61.
- TAPIE, V.-L.
1972 *Retables baroques de Bretagne et spiritualité de XVIIe siècle*. Paris
1500 Jahre St. Benedikt Patron Europas.
1980 Katalog. Salzburg
- THALMANN, R.
1978 *Urne oder Sarg? Auseinandersetzungen um die Einführung der Feuerbestattung im 19. Jahrhundert*. Bern
1981 (szerk.) *Das Jahr der Schweiz in Fest und Brauch*. Zürich—München
- THEOPOLD, W.
1978 *Votivmalerei und Medizin*. München
- THIRIET, J.-M.
1979/80 *Methoden der Mentalitätsforschung in der französischen Sozialgeschichte*. Ethnologia Europaea, 2. sz. 208—225.
- THOMAS, K.
1971 *Religion and the Decline of Magic*. London
- TOSCHI, P.
1970 *Bibliografia degli ex voto italiani*. Firenze
Tradizioni religiose popolari e letteratura religiosa popolare. 1974 Lares, 131—360.
- TRIPUTTI, A. M.
1969a *Le tavolette votive nei santuari di Terra di Bari*. In: *Atti del convegno mitteleuropeo: Valori e funzioni della cultura tradizionale*, Gorizia 21—25. 9. 1968. 239—245. Gorizia
1969b *Le tavolette votive del santuario della Madonna del Sabato a Minervino Murge*. Archivio storico pugliese fasc. I—IV.
- TRÜMPY, H.
1969 *Die Reformation als volkswissenschaftliches Problem*. In: *Kontakte und Grenzen*. Festschrift G. Heilfurth. 249—258. Göttingen
- TURNER, V.
1974 *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca—London
1977 *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Ithaca—London
- TURNER, V.—TURNER, E.
1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York
- TÜSKÉS, G.
1981 *Religiöse Volkskunde in Ungarn. Literaturbericht und Problemaufriss*. Jahrbuch für Volkskunde, 4. 207—224.
1982 *La recherche sur la religiosité populaire en Hongrie*. Documentation sur l'Europe Centrale, 20. 3. sz. 3—21.

- YODER, D.
1974 *Toward a Definition of Folk Religion*. Western Folklore, Symposium on Folk Religion. 2—15.
- VAUCHEZ, A.
1981 *La sainteté en occident aux derniers siècles du Moyen Âge*. Roma
- VÁZQUEZ, J. M.
1967 *Realidades socio-religiosas de España*. Madrid
- VEIT, L.
1936 *Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter*. Freiburg/Br.
- VEIT, L.—LENHART, L.
1956 *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock*. Freiburg/Br.
- VELASCO, J. de D. M.
1971 *La fiesta. Estructura y morfología de una manifestación de la vida religiosa*. Phase, 239—255.
- VELURE, M.
1983 *Nordic Folk Belief Research: Schools and Approaches*. In: HONKO, L.—LAAKSONEN, P. *Trends in Nordic Tradition Research*. (szerk.): 110—120. Helsinki
- VILKUNA, K.
1969 *Finnisches Brauchtum im Jahreslauf*. Helsinki
- Volkskunst der Ostkirche*.
1960 Katalog. Wien
- Volksschauspiel im Burgenland*.
1982 Katalog. Mattersburg
- Votivbilder aus Österreich*.
1959 *Neuerwerbungen 1946—1958*. Katalog. Wien
- VOVELLE, G. et M.
1970 *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence*. Paris
- VOVELLE, M.
1973 *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris
- VRIJHOF, P. H.—WAARDENBURG, J. (szerk.)
1979 *Official and Popular Religion. Analysis of a Theme for Religious Studies*. The Hague—Paris—New York
- Vroomheid per dozijn*.
1982 Rijksmuseum het catharijneconvent Utrecht. Utrecht
- WAX, M. and R.
1963 *The Notion of Magic*. Current Anthropology, 495—513.
- WEBER-KELLERMANN, I.
1969 *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften*. Stuttgart
- WEIGERT, J.
1915 *Das Dorf entlang. Ein Brauch vom deutschen Bauertum*. Freiburg/Br.
1924 *Religiöse Volkskunde*. Freiburg/Br.
- WEISS, R.
1964 *Zur Problematik einer protestantischen Volkskultur*. In: *Religiöse Volkskunde*. 27—45. München
1978² *Volkskunde der Schweiz*. Erlenbach—Zürich
- WELKER, K.
1974 *Quellen und Sammlungen zur Frömmigkeitsgeschichte in der Erzdiözese Freiburg*. Freiburger Diözesan-Archiv, 589—600.
1979 (szerk.) *Heilige in Geschichte, Legende, Kult*. Karlsruhe
- WELTI, E.
1967 *Taufbräuche im Kanton Zürich. Eine Studie über ihre Entwicklung bei Angehörigen der Landeskirche seit der Reformation*. Zürich
- Wie die Alten den Tod gebildet*.
1979 *Wandlungen der Sepulkralkultur 1750—1850*. Mainz
- WIEGELMANN, G.—ZENDER, M.—HEILFURTH, G.
1977 *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin
- WILLIAMS, P. W.
1980 *Popular Religion in America. Symbolic Change and the Modernization Process in Historical Perspective*. Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey
- ZEHNDER, L.
1976 *Volkskundliches aus den älteren schweizerischen Chronistik*. Basel

ZENDER, M.

1959 *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*. Düsseldorf

1974 *Volkskunde 1970—1973*. Blätter für deutsche Landesgeschichte, 362—400.

Zulassungsarbeiten für das Lehramt 1981.

1982 *Bayerische Blätter für Volkskunde* 4. sz. 261—264.

250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk.

1979 *Katalog*. Salzburg

ZWÖLFER, Th.

1929 *St. Peter, Apostelfürst und Himmelspförtner. Seine Verehrung bei den Angelsachsen und Franken*. Stuttgart

Gábor T ü s k é s

ERFORSCHUNG DER VOLKSRELIGIOSITÄT IN EUROPA. WISSENSCHAFTSGESCHICHTLICHE SKIZZE

(Auszug)

Der Verfasser betont, daß seine Übersicht skizzenhaft und stellenweise unvermeidlich subjektiv ist; sie erstreckt sich nur auf die Wiedergabe einiger belangvolleren Forschungsrichtungen und Ergebnisse. Ihre Veröffentlichung ist auch dadurch begründet, daß die Erforschung der volkstümlichen Religiosität in der ungarischen Volkskunde bis jetzt noch nicht zu einem selbständigen Forschungsgebiet entwickelte, wie das z.B. in Frankreich und in Deutschland der Fall ist. Eine Übersicht der ausländischen Leistungen kann für die ungarische Forschung hilfreich sein. Neben den historischen, soziologischen und anderen Annäherungen widmet der Verfasser besondere Aufmerksamkeit den volkskundlichen und kulturhistorischen Belangen.

Der erste Teil der Studie befaßt sich mit der Entstehung des Begriffs der Volksreligiosität, den ersten Schritten seiner Erforschung und seinen wissenschaftsgeschichtlichen Voraussetzungen. Danach folgt die Übersicht der nach dem Zweiten Weltkrieg entstandenen nationalen Werkstätten der einzelnen Länder und Sprachgebiete. Der dritte Teil macht mit den Institutionen bekannt, die sich wissenschaftlich mit der volkstümlichen Religiosität befaßen; Museen und Ausstellungen, Universitätslehrstühlen, nationalen und internationalen Konferenzen. Der letzte Abschnitt schildert einige theoretische, methodologische Richtungen aus der in den letzten Jahren stürmisch wachsenden Fachliteratur.